

Na de keuze

Existentiële thema's en rituelen bij abortus

Kiki Biel
Masterthesis Humanistiek UvH

Kiki Biel

kikibiel@gmail.com

Begeleider: prof. dr. Arjan Braam

Meelezer: dr. Carmen Schuhmann

Coördinator: dr. Wander v.d. Vaart

Utrecht, augustus 2019

Universiteit voor Humanistiek

Foto voorpagina door Amanda van Alebeek

VOORWOORD

Drie jaar geleden publiceerde een docent van de Universiteit voor Humanistiek een column in het studentenblad. De steekzin ‘Moord wordt gelegitimeerd door gemakzucht’ stond dik gedrukt op de rechterpagina. De titel: ‘Humanisten tegen abortus’. Het artikel sloeg in als een bom binnen mijn veilige UvH-wereld. Ik ging met hartkloppingen naar de gespreksavond, waar de genoemde docent met studenten in gesprek ging. Om een ander geluid te geven binnen het argumentenvuur uit de twee kampen, vertelde ik dat ik jaren terug zelf voor een abortus had gekozen. Het was heel eng om te doen. Ik liep die avond naar huis, hyper, en nam me voor om onderzoek naar abortus te doen. Ik wilde oordelen aan de kant schuiven en de ervaringen van de vrouwen zelf bestuderen. Dat was het begin van dit onderzoek.

Dankzij de organisatie Fiom mocht ik hun cliënten uitnodigen om aan het onderzoek deel te nemen. Ik zat in woonkamers door het hele land en kreeg ervaringen cadeau. Het waren stuk voor stuk bijzondere gesprekken, waarin ik niet alleen onderzoek deed, maar ook persoonlijke herkenning en verbondenheid vond. Dank daarvoor aan alle vrouwen die met mij in gesprek wilden gaan en die hun verhaal online hebben gedeeld. Ik waardeer jullie openheid.

Nu het onderzoek af is, voel ik waardering. Ik ben blij dat ik de tijd mocht nemen om me te verdiepen in dit beladen onderwerp. Het bleek dat ik het thema en het onderzoeken zelf niet alleen belangrijk, maar ook erg boeiend en vaak leuk vond. Dank aan alle mensen die me in dit proces hebben ondersteund:

Ik wil mijn begeleider Arjan Braam van harte bedanken voor zijn bereidheid samen met mij na te denken en zijn geduld voor mijn moeite met plannen. Dank voor alle metaforen die me op weg hielpen, in het bijzonder ‘de bajonet’ waarmee ik moeilijke taken moest benaderen. Dank ook aan Rita Vos, die me altijd hartelijk en met humor heeft ontvangen. Vervolgens wil ik mijn meelezers Carmen Schuhmann bedanken, die met haar kritische feedback op de conceptversie de lat een stukje hoger legde – dat waardeer ik! Ook Anouk van der Heij en later Sophie Bolt, mijn contactpersonen bij Fiom: dank voor alle praktische steun en heldere feedback op de praktijktoepassing van het onderzoek. Mijn dank gaat ook uit naar Christa Schot, begeleidster van *Womb Healing* rituelen: dank voor het goede gesprek en de ondersteuning bij het vinden van respondenten voor dit onderzoek.

Samantha, Dieko, Eline en Annelieke, zonder jullie feedback op eerdere versies was ik vastgelopen. Rymke, dank aan jou voor het zorgvuldige opsporen van taalfouten. Lieve Amanda, dank voor de mooie foto op de voorpagina van deze scriptie. Dank voor jullie vriendschap! Elzinus, liefste, dank voor je steun tijdens de laatste 100 m voor de finish. Onze uitwisseling heeft me geholpen mijn ideeën helder te krijgen. Een zee van dank voor je geloof in mij als ik twijfelde.

Nu rest mij u veel plezier te wensen bij het lezen van deze scriptie. Voor u begint, wil ik u uitnodigen uw oordelen aan de kant te zetten. Zo kunt u ergens komen waar u nog niet bent geweest. Hartelijk dank.

SAMENVATTING

Dit onderzoek richt zich op existentiële thema's in relatie tot ritualiseren bij vrouwen met een abortuservaring die een vorm van hulpverlening of uitwisseling zochten. Uit de analyse van 13 diepte-interviews en 43 ervaringsberichten komt naar voren dat de vrouwen een existentiële zoektocht ervaren. Deze zoektocht toont zich onder andere in een veranderd identiteits- en lichaamsbewustzijn (persoonlijke en fysieke existentiële dimensie), de relatie met het potentiële kind (levensbeschouwelijke dimensie) en het verlangen naar sociale acceptatie (sociale dimensie). Ritualiseren blijkt met name werkzaam in het bespreekbaar of publiek maken van abortuservaringen in een taboe-context en in het koesteren van verbinding met het potentiële kind. Vormen van lichaamsversiering, zoals tatoeages en sieraden met een symbolische betekenis, zijn mogelijk functioneel in het transformeren van de ervaring. Een aanknopingspunt voor vervolgonderzoek is de functie van ritueel in de uitkomst van betekenisgevingsprocessen bij abortus en andere ingrijpende ervaringen. Implicaties voor de praktijk van hulpverlening zijn mogelijkheden van abortusverwerking via ritueel en het belang van het thematiseren van de relatie met het potentiële kind, identiteitsvraagstukken en persoonlijke groei.

Inhoudsopgave

Voorwoord	2
Samenvatting	3
Hoofdstuk 1: Inleiding.....	6
1.1 Probleemstelling.....	6
1.2 Relevantie van het onderzoek.....	9
1.3 Doel- en vraagstelling	10
1.4 Leeswijzer	12
Hoofdstuk 2: Theoretisch Kader	13
2.1 Existentiële thema's bij abortus.....	13
2.2 Rouw en betekenisgeving bij abortus.....	15
2.3 Ritueel bij abortus	18
2.4 Samenvatting.....	20
Hoofdstuk 3: Methode.....	22
3.1 Onderzoekspopulatie en steekproef.....	22
3.2 Selectie en werving	24
3.3 Dataverzamelingsprocedure	26
3.4 Verwerking, analyse en rapportage.....	26
3.5 Betrouwbaarheid en validiteit.....	28
Hoofdstuk 4: Existentiële thema's.....	30
4.1 De persoonlijke dimensie	31
4.2 De levensbeschouwelijke dimensie	36
4.3 De sociale dimensie.....	41
4.4 De fysieke dimensie	45
4.5 Uitkomsten van betekenisgeving.....	48
4.6 Samenvatting.....	54
Hoofdstuk 5: Rituele vormen	56

5.1 De graad van ritualisering	56
5.2 Rituele vormen	57
5.3 Sociale inbedding	64
5.4 Samenvatting.....	65
Hoofdstuk 6: Rituele functies.....	66
6.1 Rituele functies.....	66
6.2 Rituele dimensies	72
6.3 Samenvatting.....	73
Hoofdstuk 7: Combinaties van thema, vorm en functie.....	74
7.1 Vier combinaties.....	75
7.2 Samenvatting.....	78
Hoofdstuk 8: Conclusie en discussie.....	80
8.1 Conclusie.....	80
8.2 Discussie.....	82
Literatuur	91
Websites.....	94
Bijlage.....	97
A. Tabel met rituele vormen	97
B. Topiclijst	101
C. Codeschema.....	103
D. Uitnodigingsbrief Fiom	107
E. Uitnodigingsbrief <i>Womb Healing</i>	109
F. Flyer gespreksgroep.....	110

HOOFDSTUK 1: INLEIDING

1.1 Probleemstelling

Abortus roept gepolariseerde meningen op, die op maatschappelijk vlak tot uiting komen in de ‘anti-abortus’- of *pro-life*- en *pro-choice*-bewegingen¹. Het debat over de ethische weging van de abortusingreep laaide begin 2019 weer op door de toename van actievoering door anti-abortus activisten bij abortusklinieken in Nederland. Huib de Leeuw (29 maart 2019) en Freek Schavesande (5 april 2019) schrijven in NRC over de groei van de anti-abortus/*pro-life* beweging en hun zogenaamde ‘wakers’, mensen die vrouwen voor de abortusklinieken aanspreken om ze te overtuigen de zwangerschap te behouden. Organisaties als het Humanistisch Verbond proberen de actievoering bij abortusklinieken tegen te gaan en het recht op zelfbeschikking van vrouwen te verdedigen².

In recent grootschalig onderzoek komt naar voren dat het voor 59% van de meisjes en jonge vrouwen tot 25 jaar moeilijk is om over hun abortus te praten (de Graaf et al., 2017). Bijna de helft schaamt zich voor haar abortuservaring. Volgens de onderzoekers verdient het thema extra aandacht omdat er een taboe lijkt te rusten op het ondergaan van een abortus.

Onderzoek naar abortus als ervaring is schaars. Hoe ervaren vrouwen de abortus en hoe gaan zij hiermee om? Dit onderzoek wil de ervaringen van vrouwen in kaart brengen door een beschrijving en duiding van de existentiële thema's die vrouwen zelf in verband brengen met hun abortuservaring en de rituelen waarin zij tot betekenisgeving van hun ervaring komen.

Abortus in Nederland

Ondanks een internationaal gezien laag abortuscijfer is abortus een veelvoorkomende medische ingreep in Nederland. Eén op de vijf vrouwen raakt een keer in haar leven onbedoeld zwanger en van deze zwangerschappen wordt 68% afgebroken (Goenee et al., 2017). Het aantal zwangerschapsafbrekingen daalde vanaf het jaar 2000 gestaag, maar ging in 2016 en 2017 weer iets omhoog (Fiom, 2016). Volgens de meest recente jaarrapportage van de *Wet Afbreking Zwangerschap* (2017) hebben 27.028 in Nederland woonachtige vrouwen voor een abortus gekozen. Tweeëntachtig procent van de zwangerschapsafbrekingen vond plaats in het eerste trimester en achttien procent in het tweede trimester van de zwangerschap. Bij vijf procent van de zwangerschapsafbrekingen was het resultaat van de prenatale diagnostiek de aanleiding voor de abortus. De meeste abortussen werden bij vrouwen tussen de 25 en 30 jaar uitgevoerd en meer dan de helft van de

¹ Leden van de anti-abortus- of *pro-life*-beweging zetten zich in voor de bescherming van de vrucht en zijn tegen het recht op abortus. Leden van de *pro-choice* beweging zetten zich in voor het recht op zelfbeschikking van de vrouw over haar lijf en leven en daarmee voor het recht op abortus.

² Humanistisch Verbond (2019). *Groeiend taboe op abortus*. Geraadpleegd op 20 juli 2019 op <https://www.humanistischverbond.nl/abortus/>

vrouwen had al kinderen. Een derde van de vrouwen had al eerder voor een abortus gekozen (jaarrapportage Wafz 2017)³. Abortus kan wettelijk gezien tot aan een termijn van 24 weken, maar de meeste artsen houden een termijn van 22 weken aan, omdat zij de zwangerschapstermijn tot op twee weken na nauwkeurig kunnen bepalen (Fiom, 2016). Volgens de ‘Landelijke Samenwerkingsafspraken Ongewenste Zwangerschap’ moet een huisarts, gynaecoloog of abortusarts nagaan of de vrouw een zorgvuldig besluit heeft genomen voor er een ingreep plaats kan vinden (Fiom, 2016). Tussen de eerste afspraak met een arts en de ingreep zelf zijn vijf dagen bedenktijd verplicht, tenzij de vrouw minder dan 16 dagen zwanger is.

Existentiële thema's bij abortus

Kan abortus voor vrouwen een ingrijpende ervaring zijn, die gedachten of gevoelens over existentiële levensthema's oproept? De psychische gevolgen van een abortus zijn internationaal veelvuldig onderzocht en een meerderheid van de onderzoeken duidt erop dat er op de lange termijn gezien geen psychiatrische klachten of stoornissen ontstaan (Foster et al. 2015; Kero, 2005; Kero, Wulff & Lalos, 2009). Ook in de Nederlandse situatie geven Ditzhuijzen en collega's (2016) aan dat de abortus op zichzelf het risico op een psychiatrische aandoening niet verhoogt. Dit sluit volgens hen het ondervinden van psychosociale klachten echter niet uit. Kero, Högberg, Jacobsson en Lalos (2001) laten zien dat abortus uiteenlopende gevoelens kan oproepen zoals pijn, opluchting, angst, verantwoordelijkheidsgevoel, boosheid en schuldgevoelens. In het onderzoek van Brauer, van Nijnatten & Vollebergh (2012) bleek dat de vrouwen die bij het onderzoek betrokken waren het besluit aangaande hun onbedoelde zwangerschap als een zware beslissing ervoeren. In het artikel over het onderzoek vatten zij samen: *“Regardless of whether the women had difficulty deciding, they all spoke of a tough and thoughtful decision (-making process). The results show that women are keen to make the right decision about such an important issue. This challenges the idea that some women have a casual approach to abortion.”* (Brauer, Ditzhuijzen, Boeie & van Nijnatten, 2019, p. 1092).

In Zweeds onderzoek komt naar voren dat vrouwen voor en na de abortus bezig kunnen zijn met reflectie over existentiële thema's (Halldén, Christensson & Olsson, 2005; 2009; Stalhandske et al., 2012; 2011a). Existentiële thema's zijn volgens Stalhandske en collega's thema's die afgeleid zijn van de ultieme menselijke bestaansthema's dood, vrijheid, eenzaamheid en de betekenis(loosheid) van het leven, zoals beschreven door Yalom (1980). Stalhandske en collega's (2012) laten zien dat 61 procent van de 499 vrouwen in hun steekproef gedachten hadden over de existentiële thema's identiteit, toekomst, leven en dood, moraliteit en relaties. In het genoemde onderzoek is er ook aandacht besteed aan de perceptie van de foetus. Zevenenzestig procent van de vrouwen zag de foetus als een kind en niet als een vrucht of een stukje cellenweefsel. In het geval van de perceptie van de foetus als kind, door de onderzoekers 'humanisering van de foetus' genoemd, waren ook gedachten over existentiële thema's sterker aanwezig.

³ Jaarrapportage Wafz 2016, geraadpleegd op 5 juli 2019 op: <https://www.igj.nl/documenten/rapporten/2018/01/16/jaarrapportage-wet-afbreking-zwangerschap-wafz-2016>

Begrip voor abortus is voor de meeste Nederlanders voorwaardelijk: Na een verkrachting of bij een medische aanleiding kunnen vrouwen rekenen op begrip. Zijn de redenen van meer persoonlijke aard, zoals het ontbreken van een kinderwens of financiële problemen, kan onbegrip of afkeur het gevolg zijn. De acceptatie van abortus vermindert de afgelopen jaren in de groep van jongeren tussen de 18-34 jaar (Raaijmakers, van der Vlies & de Beer, 2016). Veel vrouwen schamen zich voor hun ervaringen omdat zij bang zijn door hun omgeving veroordeeld te worden (Cense & Dalmijn, 2016; de Graaf et al. 2017).

Uit onderzoek blijkt dus dat een abortus over het algemeen niet gepaard gaat met psychische gevolgen op lange termijn, maar er kunnen wel gedachten, gevoelens rondom existentiële thema's ontstaan. Door schaamte en verminderde bespreekbaarheid kunnen vrouwen hinder ervaren bij de betekenisgeving van hun ervaringen. In deze context van verminderde bespreekbaarheid kunnen rituelen een manier zijn om niet-erkende rouw betekenis te geven en te uiten (Romanoff, 1989).

Existentiële thema's en ritualiseren bij abortus

In dit onderzoek zullen naast existentiële thema's, rituelen en hun relatie met de existentiële thema's centraal staan. Stalhandkse en collega's (2012) laten bij een steekproef van 499 vrouwen zien dat 48 procent van de vrouwen met abortuservaring behoefte heeft aan symbolische praktijken naar aanleiding van de abortus:

Almost half of the women reported that they had done something special, or had wanted to do something special, to mark the abortion as an event, and the process, become reconciled with the situation, let off steam, or ask for forgiveness. From a psychology of religion perspective, this could be interpreted as a need for a symbolic or ritual closure.
(p. 59)

In het bovenstaande citaat komen voorbeelden van de functie van rituelen bij abortus naar voren. De vrouwen in het onderzoek van Stalhandkse (2012) waren op zoek naar een rituele handeling waarmee ze hun ervaring betekenis konden geven, door bijvoorbeeld verzoening met de situatie te zoeken. Stalhandske (2009) beschrijft in haar artikel voorbeelden van rituele vormen zoals het geven van een naam aan het potentiële kind, een (symbolische) begrafenis en het vormen van innerlijke beelden of gedachten over het potentiële kind. Deze praktijken zijn vaak in bijzondere mate aanwezig op of rondom de uitgerekende datum of de datum van de abortusingreep.

Stalhandkse (2009) formuleert met haar verschil tussen foetus-gerichte en vrouw-gerichte 'meaning making practices' een aanzet voor de analyse tussen de relatie tussen existentiële thema en ritueel (Stalhandkse, 2009, p. 221)⁴. Bij een foetus-gerichte praktijk van betekenisgeving richt de vrouw zich vooral op de vrucht, terwijl bij een vrouw-gerichte praktijk van betekenisgeving de vrouw en haar ervaring van de

⁴ Stalhandske (2009) definieert *meaning making practices* als 'activities that are emphasized and rendered a specific value by the woman in relation to existential experiences' (p. 221). Het artikel is gebaseerd op de kwalitatieve pilotstudie (mei 2005) die aan de eerdergenoemde onderzoeksprojecten van Stalhandske en collega's (2012, 2011b) voorafging.

zwangerschap en abortus centraal staan. Stalhandske benadrukt dat het onderscheid belangrijk is, omdat het toont dat de existentiële dimensie van de abortus op verschillende manieren ervaren en geuit kan worden. Zo zou een vrouw die behoefte heeft aan een op de vrouw gerichte praktijk, de foetus-gerichte vorm als confronterend kunnen ervaren, omdat deze de menselijke aard van de foetus benadrukt. In dit onderzoek zal de relatie tussen existentiële thema's en rituelen nader gespecificeerd worden door te kijken naar meermaals voorkomende combinaties van existentieel thema, rituele vorm en rituele functie.

1.2 Relevantie van het onderzoek

Zoals hierboven aangegeven is onderzoek naar existentiële thema's en rituelen na een abortuservaring schaars. Dit onderzoek is wetenschappelijk relevant omdat het inzicht wil bieden in de aard van deze existentiële thema's en rituele vormen en functies. Een verkennende analyse van eventuele frequente combinaties van existentiële thema's, rituele vormen en functies zal verhelderen hoe vrouwen door middel van rituelen, betekenis geven aan de existentiële thema's die er bij hen spelen ten aanzien van de abortus. Het onderzoek kan in bredere zin ook bijdragen aan kennis over existentiële en rituele betekenisgeving bij ingrijpende levenservaringen in een gesecculariseerde maatschappij.

De maatschappelijke relevantie bestaat enerzijds uit een bijdrage aan het bestaande aanbod van psychosociale hulpverlening en anderzijds uit het ontwikkelen van een begeleidingsmethodiek gebaseerd op existentiële reflectie en rituelen. Dit onderzoek is uitgevoerd in samenwerking met kenniscentrum Fiom.⁵ Fiom biedt onder andere hulp bij de besluitvorming naar aanleiding van onbedoelde zwangerschap en begeleiding na een abortus⁶. Voor vrouwen die geen behoefte of noodzaak aan psychologische hulpverlening ervaren, maar wel behoefte hebben aan begeleiding bij betekenisgeving, kan de combinatie van existentiële reflectie en rituele vormgeving een betekenisvolle optie zijn. Het onderzoek levert een bijdrage aan de noodzakelijke kennis om begeleidingsmethodieken voor deze vrouwen te ontwikkelen.

In brede zin vormt het onderzoek en zijn toepassing in de hulpverlening een bijdrage aan het bespreekbaar maken van abortuservaringen. Dit kan gevoelens van schaamte verlichten en vrouwen die behoefte hebben aan reflectie en/of ritueel, handvatten geven om hun ervaring een plek te geven.

⁵ Onderdelen van de samenwerking met Fiom zijn interviews met cliënten, een analyse van ervaringsberichten gepubliceerd op de site van Fiom, een presentatie van de onderzoeksresultaten voor medewerkers en de publicatie van het onderzoeksrapport in de online kenniscollectie.

⁶ Voor meer informatie over de begeleiding bij Fiom zie: <https://fiom.nl/ongewenst-zwanger/abortusverwerking>

1.3 Doel- en vraagstelling

Doelstelling

De doelstelling van dit onderzoek is het vergaren van kennis over de rol van rituelen in de betekenisgeving aan existentiële thema's bij vrouwen die een onbedoelde zwangerschap hebben laten afbreken. Dit vereist kennis over: a) existentiële thema's, b) rituele vormen, c) rituele functies en d) de relatie tussen existentiële thema's, rituele vormen en functies. De laatste stap (d) is verkennend van aard.

De gevonden kennis over betrokken existentiële thema's, rituele vormen, rituele functies en onderlinge relaties bij de abortuservaring kan vervolgens de basis vormen voor de volgende handelingsdoelen:

1. Het integreren en versterken van existentiële thematiek en de plek van ritueel in de abortushulpverlening. De uitkomsten van het onderzoek worden mogelijk gebruikt ter verbetering van het online hulpaanbod van Fiom of om Fiom hulpverleners te helpen bij het aanspreken van existentiële thema's en het begeleiden bij rituele vormgeving.
2. Het ontwikkelen van een op zichzelf staande methodiek gebaseerd op existentiële reflectie en rituele vormgeving. Een mogelijk project is het opzetten van een gespreksgroep 'levensvragen na abortus' en workshops voor het ontwikkelen van passende abortusrituelen⁷.

Vraagstelling

Om aan de gestelde doelstelling te voldoen, is de onderstaande vraagstelling geformuleerd. Deze geeft richting aan het onderzoek naar existentiële thema's, rituelen en de onderlinge relatie:

Welke existentiële thema's en rituelen zijn af te leiden uit de praktijkrapportages⁸ van vrouwen met een afgebroken onbedoelde zwangerschap en welke relaties bestaan er tussen deze existentiële thema's en rituelen?

De rol van rituelen in de betekenisgeving wordt in kaart gebracht door in de eerste plaats te kijken naar de existentiële thema's omtrent de abortuservaring. In de tweede plaats komen de vormgeving en functie(s) van de rituelen aan de orde, die vrouwen naar aanleiding van de abortuservaring hebben ontworpen en/of uitgevoerd. Een laatste stap is een analyse van de eventuele vaker terugkerende combinaties van existentiële thema's, rituele vormen en rituele functies. Hiertoe zijn de onderstaande deelvragen geformuleerd:

⁷ Op het moment van de afronding van dit onderzoek is de eerste gespreksgroep voor levensvragen na abortus al afgerond (zie bijlage F voor meer informatie).

⁸ Het begrip praktijkrapportages is een verzamelterm voor de interview transcripten en ervaringsberichten die voor dit onderzoek zijn geanalyseerd.

1. *Welke existentiële thema's zijn van belang voor vrouwen met een afgebroken onbedoelde zwangerschap?*
2. *Welke rituele vormen gebruiken deze vrouwen in de praktijk?*
3. *Welke rituele functies zijn in de rituelen van vrouwen te onderscheiden?*
4. *Welke combinaties van existentiële thema's, rituele vormen en rituele functies zijn in de praktijkrapportages meermaals aangetroffen?*

Afbakening en terminologie

Dit onderzoek richt zich op de abortuservaring van vrouwen die voor het afbreken van een onbedoelde zwangerschap hebben gekozen. Hiermee vallen abortusingrepen naar aanleiding van een prenatale screening buiten beschouwing. Er is middels een steekproef voor de doelgroep van vrouwen gekozen die een vorm van hulpverlening of uitwisseling hebben gezocht (zie paragraaf 3.1). Deze groep vrouwen was eenvoudiger te benaderen voor onderzoek. Daarnaast hebben deze vrouwen mogelijk meer moeite met hun abortus dan vrouwen die geen hulpverlening of uitwisseling hebben gezocht en zullen daarom mogelijk meer ervaring hebben met reflectie over existentiële thema's en rituele vormgeving⁹.

In verband met het zo neutraal mogelijke uitgangspunt van dit onderzoek is ervoor gekozen de begrippen 'vrucht' en 'potentieel kind' voor de embryo/foetus te gebruiken. In de citaten zijn de eigen bewoordingen van vrouwen behouden.

Gebruikte begrippen en uitgangspunten

Existentiële thema's

Het begrip 'existentiële thema's' doelt in dit onderzoek op de inhoudelijke overeenkomsten van specifieke gedachten en gevoelens van vrouwen rondom hun abortuservaring. Deze kunnen worden samengevat onder een thema, bijvoorbeeld 'identiteit'. Dit thema valt in het 'existentiële domein', de zoektocht van de mens naar een verhouding tot zichzelf, het leven, anderen en de dood. Onder het existentiële thema 'identiteit' vallen bijvoorbeeld de gedachten en gevoelens van vrouwen met betrekking tot de eigen identiteit in relatie tot de abortus. De vraagstelling is met behulp van het begrip 'existentiële thema's' breed geformuleerd. Op deze manier kan via een verkennend onderzoek de ervaring van abortus op het existentiële vlak in kaart worden gebracht.

⁹ Hiermee wordt niet gesuggereerd dat voor vrouwen die geen hulpverlening of uitwisseling hebben gezocht geen existentiële thema's actueel kunnen worden of dat zij niet ritualiseren. Hetzelfde geldt voor de partners of verwekkers die bij een abortus betrokken zijn.

Rituele vormen

Rituele vormen verwijzen in dit onderzoek naar de uiterlijke verschijningsvormen van het ‘ritualiseren’. Deze rituele verschijningsvormen kunnen in dit onderzoek bestaan uit twee of meerdere rituele elementen zoals beschreven door Grimes (2010; zie paragraaf 2.3).

Rituele functies

Het begrip rituele functies verwijst naar wat het ritualiseren teweegbrengt binnen de existentiële dimensie van de abortuservaring. Dit begrip omvat zowel de bewust alsook niet bewust nagestreefde werking van het ritualiseren (zie paragraaf 2.3).

Combinaties van existentiële thema's, rituele vormen en rituele functies

Onder de noemer van combinaties van existentiële thema's, rituele vormen en rituele functies worden de rituele vormen, rituele functies en existentiële thema's beschreven die vaak samen voorkomen.

1.4 Leeswijzer

In het volgende hoofdstuk staat een uitwerking van de belangrijkste theoretische concepten die een rol spelen bij de interpretatie van de resultaten van de analyse. Hoofdstuk 3 richt zich op de methoden die in dit onderzoek zijn toegepast. Vervolgens zullen in hoofdstuk 4 de existentiële thema's, in hoofdstuk 5 de rituele vormen, in hoofdstuk 6 de rituele functies en in hoofdstuk 7 de combinaties van existentiële thema's, rituele vormen en rituele functies uitgewerkt worden. Het rapport sluit met een conclusie en een discussie waarin de hoofdvraag wordt beantwoord en de theoretische en praktische implicaties van de bevindingen aan bod komen. Hier komen ook de beperkingen van het onderzoek en ideeën voor vervolgonderzoek aan bod.

HOOFDSTUK 2: THEORETISCH KADER

Voor een beter begrip van existentiële thema's, ritueel en rouw bij abortus, komen in dit hoofdstuk relevante theorieën aan bod, die de analyse van de empirische data ondersteunen.

2.1 Existentiële thema's bij abortus

In de inleiding zijn de onderzoeken van Stalhandske en collega's (2011a; 2012) reeds besproken. Zij laten zien dat 61% van de vrouwen met abortuservaring bezig is met *existential concerns* rondom identiteit, relaties, toekomst, leven en dood en moraliteit.

Existentiële thema's: *ultimate concerns*

Stalhandske en collega's (2012) noemen in hun theoretische onderbouwing de vier volgende *ultimate concerns* van Yalom (1980):

1. Conflict dood: de spanningsverhouding tussen het bewustzijn van de onontkoombaarheid van de eigen dood en de wens voort te bestaan.
2. Vrijheid: de confrontatie met de onbepaaldheid van het bestaan versus de zoektocht naar zekerheid, structuur of stabiliteit.
3. Existentiële eenzaamheid: de spanningsverhouding tussen het bewustzijn van fundamentele eenzaamheid en de behoefte aan contact, bescherming of onderdeel te zijn van een groter geheel.
4. Betekenis/betekenisloosheid: de zoektocht naar zin in een betekenisloos universum.

De abortuservaring kan alle vier door Yalom (1980) genoemde thema's raken. Ten eerste kan een vrouw door een onbedoelde zwangerschap en de keuze voor abortus geconfronteerd worden met de eindigheid van het bestaan. Zij beseft dat het wellicht haar enige of laatste kans op moederschap is en wordt geconfronteerd met haar levensplannen en -mogelijkheden. Dit relateert aan het thema dood en vergankelijkheid en komt bij Stalhandske et al. (2012) tot uitdrukking in het thema 'toekomst'.

Naast de dood kan ook vrijheid, het tweede door Yalom (1980) beschreven thema, zich opdringen rondom de abortuservaring. Geconfronteerd met een onbedoelde zwangerschap moet een vrouw de vrijheid en de daarmee gepaard gaande verantwoordelijkheid aanvaarden om tot een keuze te komen over het potentiële kind, haar eigen leven en het leven van haar partner of de verwekker en eventuele andere betrokkenen zoals eerdere kinderen. Dit komt tot uitdrukking in de door Stalhandske en collega's (2012) genoemde thema's 'moraliteit' en 'leven en dood'.

In het besluitvormingsproces en bij de verwerking doet zij mogelijk een beroep op haar partner/de verwekker, familie, vrienden en collega's. Dit kan naast steun ook oordelen en onbegrip oproepen, hetzij over de morele aspecten van haar besluit, hetzij over haar rouwgevoelens. Dit relateert aan het existentiële

thema van ‘existentiële eenzaamheid’, dat in het Zweedse onderzoek breder geduid wordt als ‘relaties’. In dit onderzoek zal er ook aandacht uitgaan naar de ervaring van niet-erkende rouw, die verband houdt met het thema ‘existentiële eenzaamheid’ (zie paragraaf 2.2).

Het thema ‘betekenis/betekenisloosheid’, zoals beschreven door Yalom (1980) kan zich bij een abortuservaring tonen in de zoektocht van de vrouw naar betekenisgeving. Een abortus is voor veel vrouwen een complexe ervaring, waarin ambigue gevoelens kunnen optreden (Kero, Högberg, Jacobsson & Lalos, 2001; Kero, 2005). In het eerstgenoemde onderzoek komt bij een steekproef van 211 vrouwen naar voren dat meer dan de helft positieve en negatieve gevoelens ervaart, terwijl meer dan 70% van de vrouwen achter hun beslissing staat. Deze ambiguïteit vraagt om reflectie en betekenisgeving. Een abortus kan bij vrouwen die ambivalentie of niet-erkende rouwgevoelens ervaren een gevoel van verwarring of betekenisloosheid oproepen dat zij door middel van ritualiseren een plek proberen te geven. De door Stalhandske en collega’s (2009; 2011a; 2011b) beschreven behoefte aan *existential practices*, zal aan bod komen aan de hand van rituele vormen en rituele functies (zie paragraaf 2.3).

Een thema dat bij Stalhandske en collega’s (2012) een prominente plek inneemt en niet direct bij Yalom (1980) aan bod komt, is het thema ‘identiteit’. De confrontatie met een evaluatie van de eigen levensplannen en verlangens en mogelijke oordelen van anderen hebben impact op de identiteitsbeleving. Recent onderzoek (Bruggen et al., 2017) laat echter zien dat het thema ‘identiteit’ naast de thema’s ‘dood’, ‘betekenisloosheid’, ‘schuld’, en ‘sociale isolatie’ een belangrijk onderdeel van de existentiële ervaring is.

De existentiële dimensies

Voor dit onderzoek is het existentieel psychologische model van Van Deurzen (2010) minstens even relevant. Van Deurzen beschrijft vier existentiële dimensies waarop een mens zich tot het bestaan verhoudt: de fysieke, sociale, persoonlijke en levensbeschouwelijke dimensies. Het voordeel van dit model is zijn flexibiliteit. In plaats van min of meer ingevulde thema’s biedt Van Deurzen (2010) invalshoeken voor het ontdekken van existentiële thema’s die van belang zijn. Dit biedt mogelijkheden tot een verkennende analyse bij weinig onderzochte ervaringen. Bovendien zijn in het model relatief recente inzichten verwerkt, zoals het belang van betekenisgeving via het lichaam.

Het model stoelt op de stelling dat wij als mens fundamenteel verbonden zijn met anderen en de wereld om ons heen en dat een mens zich beweegt in het spanningsveld tussen vrijheid en determinisme. Deze spanningsverhouding komt in de abortuservaring duidelijk naar voren: veel vrouwen voelen zich ‘gedwongen om te kiezen’ (Brauer, van Nijnatten & Vollebergh, 2012). Naast deze polariteit tussen vrijheid en determinisme beschrijft Van Deurzen (2010) binnen elke dimensie de spanningsverhouding tussen een verlangen en een angst. Hieronder volgt een korte schets van de vier dimensies:

1. Fysieke dimensie: ervaring van het lichaam en zintuiglijke interactie van het lichaam met de omgeving. Spanningsverhouding tussen leven en dood, en tussen plezier en pijn.

2. Sociale dimensie: interactie met anderen in het publieke domein. Spanningsverhouding tussen liefde en haat, en tussen toebehoren (*belonging*) en isolatie.
3. Persoonlijke dimensie: interactie van het zelf met de innerlijke belevingswereld en identiteitsvorming, ook via intieme relaties. Spanningsverhouding tussen identiteit en vrijheid en tussen integriteit en desintegratie
4. Levensbeschouwelijke (*spiritual*) dimensie: zoeken naar betekenis, ook via het ontwikkelen van een passende levensbeschouwing. Spanningsverhouding tussen goed en kwaad en tussen doelgerichtheid en futiliteit.

De abortuservaring kan binnen alle vier dimensies spanning teweegbrengen, zoals de volgende voorbeelden tonen. Een vrouw kan binnen de fysieke dimensie worstelen met een lichaam dat gedurende een korte tijdsperiode in en uit een staat van zwangerschap raakt (Halldén, Christensson en Olsson, 2005). Vrouwen kunnen bijvoorbeeld een moedergevoel of waardering voor hun vruchtbaarheid voelen, maar tegelijkertijd proberen afstand tot hun zwangere lichaam te creëren. Binnen de sociale dimensie kan een vrouw een grote behoefte aan steun en bevestiging ervaren en worstelen met de angst voor veroordeling (Halldén, Christensson en Olsson, 2009). Binnen de persoonlijke dimensie kan de grote verantwoordelijkheid die de keuze voor abortus met zich mee brengt voor veranderingen in de identiteitsbeleving zorgen (Kero, 2005). Binnen de levensbeschouwelijke dimensie kunnen vrouwen worstelen met schuldgevoelens. (Halldén, Christensson en Olsson, 2009, p. 247). In hoofdstuk 4 zullen de resultaten van de thematische analyse van de abortuservaring worden geanalyseerd aan de hand van de vier hierboven beschreven existentiële dimensies.

2.2 Rouw en betekenisgeving bij abortus

Abortus is mogelijk een verlieservaring die een proces van betekenisgeving via existentiële thema's initieert. Volgens zelfhulpliteratuur kunnen bij abortus rouwgevoelens optreden naar aanleiding van uiteenlopende verlieservaringen zoals verlies van het potentiële kind, van identiteit, onschuld, levensplannen en van een bepaalde levensbeschouwing (de Puy & Dovitch, 1997). In wetenschappelijke literatuur over abortus komt de notie van rouw echter meestal alleen impliciet ter sprake. Er is bijvoorbeeld sprake van rouwgevoelens als onderdeel van de ervaring (Kero, Högberg, Jacobsson & Lalos, 2001). Van der Heij en collega's onderbouwen de interventies op het vlak van betekenisverlening en het bijstellen van het zelfbeeld in de ABV-module van Fiom met behulp van theorie over rouw en stressvolle levensgebeurtenissen (Gillies & Neimeyer, 2006). Daarnaast geven zij aan bij gebrek aan literatuur over abortusverwerking, gebruik te hebben gemaakt van literatuur over verwerking van "vergelijkbare stress-ervaringen (verlies- of rouwverwerking)" (van der Heij, Maas & Wijsen, 2015, p. 15). Hieronder komen relevante theorieën over betekenisgeving bij rouw aan bod.

Betekenisgeving bij abortusrouw

Theorie over rouw en betekenisgeving kan de impact van ingrijpende ervaringen op het existentiële niveau verhelderen.

Ontwrichting of verschuiving van betekenis

Park (2010) biedt een overkoepelend model voor betekenisgeving bij stressvolle levensgebeurtenissen zoals rouw, waarin meerdere onderzoeken en theorieën over rouw en betekenisgeving zijn samengebracht. De gesynthetiseerde perspectieven komen overeen op een aantal uitgangspunten: a) mensen handhaven cognitieve betekenisvaardigheden (*global meaning*) waarmee ze hun ervaringen interpreteren, b) in levenssituaties die deze betekenisvaardigheden potentieel kunnen ontwrichten evalueren mensen de situatie en pogen er betekenis aan te geven, c) de mate waarin de toegekende betekenis verschilt van de cognitieve betekenisvaardigheden (*global meaning*) bepaalt de mate van verontrusting, d) de verontrusting gecreëerd door de afwijking initieert een proces van betekenisgeving, e) door middel van deze pogingen tot betekenisgeving proberen mensen de afwijking tussen de betekenis toegekend aan de stressvolle situatie en de algemene cognitieve betekenisvaardigheden te verminderen, en f) als dit proces succesvol is doorlopen, kunnen mensen beter omgaan met de stressvolle situatie.

In een stressvolle situatie kan er dus een ontwrichting en verschuiving van cognitieve betekenisvaardigheden plaatsvinden. In meerdere van de onderzoeken die Park (2010) heeft gesynthetiseerd in haar model, worden deze cognitieve betekenisvaardigheden aangeduid als *assumptive world* (bv. Parkenham 2007; 2008a; 2008c; Magawaza, 1999; Schwarzberg & Janoff-Bulman, 1991). Parkes (1975) is de eerste die het begrip *assumptive world* beschrijft. Het verwijst naar de overtuigingen die we koesteren over onszelf en de werkelijkheid en die herkenning, plannen en handelen mogelijk maken (Parkes, 1975, p.132). Binnen deze *assumptive world* kan door een rouwervaring als abortus ontwrichting en verschuiving van betekenis plaats vinden.

Uitkomsten van betekenisgeving

Volgens het model van betekenisgeving zoals voorgesteld door Park (2010) leiden de pogingen tot betekenisgeving op een gegeven moment tot *meanings made*. Dit zijn de uitkomsten van het proces van betekenisgeving naar aanleiding van de stressvolle situatie. Park (2010) noemt bij wijze van mogelijke uitkomsten van betekenisgeving: de ervaring van 'zin' (*sense of having made sense*), acceptatie, begrip van oorzaak-gevolg relaties (*re-attributions/causal understanding*), persoonlijke groei of positieve levensveranderingen (*perceptions of growth/positive life changes*), herziene betekenisgeving aan de stressvolle situatie (*reappraised meaning of the stressor*), veranderde cognitieve betekenisvaardigheden (*changed global beliefs*), veranderde levensdoelen (*changed global goals*), of herstelde/veranderde zin van het leven (*restored/changed sense of meaning in life*).

Bij Janoff- Bulman (1992), een van de onderzoekers die Park (2010) aanhaalt, slagen mensen in het herstel van betekenis als zij in de rouwervaring zelf aanwijzingen ontdekken voor een welwillende en zinvolle wereld en een waardig zelf. Mogelijke aspecten hiervan zijn volgens Janoff-Bulman (1992) zelfinzicht, persoonlijke groei en de behoefte en motivatie om anderen te helpen.

Door rouwgevoelens bij abortus kunnen overtuigingen op het vlak van lichamelijke, sociale verbondenheid, identiteitsbeleving of levensbeschouwing ontwricht worden. Dit kan verwarring oproepen en een zoektocht naar het herstel van oude overtuigingen, doelen of 'levensgevoel' initiëren of juist nieuwe overtuigingen, doelen of ervaringen genereren. In verband met de beperkte omvang van het voorliggende onderzoek zal er geen ruimte zijn voor een uitgebreide analyse van het proces en van de uitkomsten van betekenisgeving aan de hand van het model van Park (2010). Wel zal het inzicht in mogelijke ontwrichting/verschuiving en herstel/herzien van betekenisvormen door een verlieservaring een aanknopingspunt vormen om tot een verkennende interpretatie te komen van de gedachten en gevoelens van vrouwen rondom existentiële thema's.

Niet-erkende rouw

Voor vrouwen die de abortus als een verlies ervaren, kan verminderde bespreekbaarheid tot een worsteling rondom specifieke existentiële thema's leiden. Deze thema's zoals schaamte, schuld en eenzaamheid zijn naar verwachting vooral gesitueerd binnen de sociale existentiële dimensie. Het taboe en de impact op de abortuservaring wordt ook door abortushulpverleners opgemerkt: "Omdat deze ervaringen in de taboesfeer liggen (zowel op individueel als op maatschappelijk niveau) spelen schaamte en geheimhouding vaak een rol, voelt men zich onbegrepen of alleen met deze ervaringen (...)" (van der Heij, Maas & Cijssen, 2015, p.4).

Dit maakt het concept *disenfranchised grief* (niet-erkende rouw) zoals beschreven door Doka (1989) mogelijk relevant voor het interpreteren van de existentiële thema's die relateren aan abortusrouw. Doka (1989; 2002) beschrijft niet-erkende rouw als volgt: '*Disenfranchised grief can be defined as the grief that persons experience when they incur a loss that cannot be openly acknowledged, publicly mourned, or socially supported*' (Doka 1989, p. 4). Volgens Neimeyer (2009) kunnen vrouwen de rouw om een abortus ervaren als een vorm van niet-erkende rouw, omdat niet-betrokkenen op basis van de toekenning van eigen verantwoordelijkheid voor de keuze niet altijd erkennen dat er ook rouwgevoelens kunnen ontstaan.

De aard van de ontkende rouw creëert problemen, terwijl de bronnen voor steun minimaal aanwezig of zelfs afwezig zijn. Emoties die bij een normale rouwreactie horen zoals verdriet, boosheid, schuldgevoel, eenzaamheid of leegte kunnen in het geval van niet-erkende rouw geïntensiveerd worden (Doka, 1989). Tegelijkertijd is er door gebrek aan sociale bevestiging, zoals meeleven of steunbetuigingen, weinig gelegenheid om deze emoties te uiten en te transformeren. Bij vormen van verlies die binnen de kerk of andere religieuze instituties niet erkend zijn, zoals bij abortus het geval is, vallen ook door de instituties aangereikte rouwrituelen weg (Kollar in Doka, 1989). In empirisch onderzoek wordt verminderde bespreekbaarheid van stressvolle ervaringen geassocieerd met een slechtere fysieke gezondheid, een lager

gevoel van welbevinden en beperkte cognitieve verwerking van de gebeurtenis (Pennebakker et al. 1987; Pennebakker, 1997).

2.3 Ritueel bij abortus

In dit onderzoek staan naast de existentiële thema's de rituelen centraal, waarmee vrouwen pogen aspecten van hun abortuservaring een plek te geven. Veel vrouwen beschrijven ambigue gevoelens rondom hun abortuservaring. Zij vinden hun keuze noodzakelijk, maar ervaren het als pijnlijk op meerdere vlakken (Kero, 2005). Dit kan het proces van betekenisgeving bemoeilijken omdat er geen pasklare antwoorden zijn. Een abortusritueel kan een manier zijn om de abortuspolemie te omzeilen en de ervaring te laten spreken. Grimes (2002) schrijft over ritueel bij abortus:

An abortion rite need not morally condone or condemn the act of abortion. A rite, unlike an ethical principle, can thrive on ambiguity. A rite can acknowledge the seriousness of the act and grapple with the guilt precipitated by it without having to resolve the moral issues. All the abortion rites I know about have been improvised by women, some of them determined to avoid the oversimplified moral polarization that plagues the Western abortion debate. (p. 315)

Stalhandkse en collega's (2011a; 2012) tonen aan dat bijna de helft van de vrouwen behoefte heeft aan praktijken van betekenisgeving naar aanleiding van de abortus. Rituelen zullen in dit onderzoek in kaart worden gebracht als het product van ritualiseren.

Ritualiseren

Grimes (2014) heeft in zijn onderzoek naar rituelen gewezen op het begrip *ritualizing* (ritualiseren). *Ritualizing* beschrijft het proces van cultiveren en creëren van rituelen. Grimes gebruikt deze term als synoniem voor *ritual construction* en *ritual making*. Het ritueel kan bijvoorbeeld ontstaan uit alledaagse handelingen die een bepaalde betekenis toegekend krijgen. Ritualiseren is zoals bij abortus het geval is, volgens Grimes meestal niet sociaal ingebed: "*Ritualizing is not often socially supported. Rather, it happens in the margins, on the thresholds; therefore it is alternately stigmatized or eulogized*" (Grimes, 2014, p. 193). Lukken haalt het begrip van Grimes (2014) aan en beschrijft ritualiseren als "op experimentele wijze scheppen van ritueel" en als een "fase in het proces van het ontstaan van de rite" (Lukken, 1999, p.46). Handelingen hebben volgens Grimes een bepaalde graad (*degree*) van ritualisering. Een handeling is niet een ritueel of geen ritueel, maar ligt op een schaal tussen niet-ritueel naar ritueel afhankelijk van het aantal en de complexiteit van de rituele elementen die erin voorkomen. Een manier om zicht te krijgen op de vormgeving en functie van rituelen bieden de rituele elementen volgens Grimes (2014) en de rituele dimensies zoals beschreven door Lukken (2010). Hieronder zullen de rituele elementen (Grimes, 2014) aan bod komen.

Vormgeving van rituelen

De beschrijving van de rituele elementen dient in dit onderzoek om ‘ritualiseren’ en de vormgeving ervan in de praktijkrapportages beter te kunnen herkennen. Grimes (2014) beschrijft een aantal rituele elementen: rituele handelingen, rituele actoren, rituele plekken, rituele tijden, rituele objecten, rituelen talen en rituele groepen. Hij wijdt meer dan 50 pagina’s aan het beschrijven van de rituele elementen. Hieronder zullen enkele belangrijke aspecten aan bod komen.

Rituele handelingen: Rituele actoren handelen met een intentie, om iets te laten zien of iets in beweging te zetten. Grimes (2014) ziet rituelen als *enactment*, een vorm van geënceneerde handeling. Rituelen zijn sterk zintuiglijk georiënteerd: naast intentioneel bewegen zijn horen, zien, ruiken, proeven en voelen belangrijk.

Rituele actoren: Rituele actoren zijn de personen die handelen in het ritueel. Belangrijke aspecten van dit element zijn rituele rollen en hiërarchie. Sommige actoren spreken, anderen getuigen, de een gaat voor, de ander volgt. Deze rollen zijn ook gebonden aan een hiërarchie.

Rituele plaatsen: Rituelen spelen zich niet alleen af op een plaats, maar de plaats heeft ook een werking in het ritueel. Binnen een ritueel zijn er vaak meerdere plaatsen met verschillende betekenissen.

Rituele tijden: Een ritueel begint en eindigt op een betekenisvol moment in het jaar. De werking van het ritueel gaat verder dan de tijd waarop het ritueel plaats vindt, maar om deze werking te stimuleren is de *timing* erg belangrijk. Een onderdeel van *timing* is de fasering van rituelen. Een ritueel is op een bepaalde manier opgebouwd in de tijd, bijvoorbeeld voorbereiding, opening, opbouw, hoogtepunt en afsluiting. Een laatste belangrijk aspect van rituele tijd is de frequentie van een ritueel: vindt het één keer plaats of wordt het periodiek herhaald?

Rituele objecten: Ook objecten kunnen een werking hebben in het ritueel. Objecten hebben vaak een symbolische betekenis. Zij verwijzen naar iets van belang in het ritueel. Een icoon kan bijvoorbeeld de aanwezigheid van een heilige representeren of zelfs oproepen.

Rituele talen: Woorden, geluid en muziek kunnen rituele taal zijn. Deze woorden, geluiden of klanken worden op verschillende manieren geuit en wel of niet schriftelijk vastgehouden.

Rituele groepen: Rituele groepen zijn de verschillende sociale groepen die in een ritueel gerepresenteerd worden. Vaak worden sociale groepen op basis van gedeelde kenmerken onderscheiden. Rituele actoren horen op basis van deze kenmerken, bijvoorbeeld geslacht, huidskleur of beroep, bij één groep en niet bij een andere. Deze groepen hebben verschillende rollen en betekenissen in het ritueel en staan in een bepaalde machtsverhouding tot elkaar.

Rituele vormen, de uiterlijke verschijningsvormen van ritueel, bestaan in dit onderzoek uit minstens twee van de hierboven beschreven elementen.

Functies van rituelen

Grimes (2014) verstaat onder de functie van een ritueel een effect dat door het ritueel wordt bewerkstelligd, maar niet per se bewust door de uitvoerder wordt nagestreefd. De rituele functies beschrijven de werking van het ritueel. Hieronder komen enkele karakteristieke dimensies van rituelen aan bod zoals beschreven door Lukken (1999). Lukken gebruikt ook enkele keren het begrip ‘functie’ in de beschrijving van zijn karakteristieke dimensies. Deze dimensies zullen bij de analyse van de ervaringen van vrouwen een leidraad vormen voor het toekennen van rituele functies in de praktijk.

Ontlastende en kanaliserende dimensie: Rituelen helpen mensen leven, in alledaagse zin maar ook in crisissituaties. Dankzij hun voorgegeven structuur hoeven mensen niet telkens hun weg opnieuw te zoeken. Rituelen helpen de heftige emoties die met een ingrijpende situatie gepaard gaan, te kanaliseren door er een handeling aan te verbinden.

Therapeutische dimensie: Volgens Lukken laat de mens via het ritueel de hem of haar overstijgende werkelijkheid toe in het bestaan. Rituelen staan buiten de beheersbare werkelijkheid en nodigen uit tot verwondering. Volgens Lukken komt het zonder rituelen tot een vervlakking van het bewustzijn. Door mensen weer contact te laten maken met wat mens-zijn inhoudt, kan er heling of genezing ontstaan.

Expressieve dimensie: Het ritueel geeft de mens de middelen om dat wat er in hem of haar omgaat, uitdrukking te geven. Volgens Lukken helpt het mensen om belevenissen te integreren. Een ritueel is echter nooit alleen individuele expressie, maar omvat altijd ook traditionele elementen.

Exorciserende dimensie: Rituele zijn ‘exorciserend’, omdat zij het perspectief kunnen laten verspringen om ‘het kwade te verdrijven’. Mensen leren omgaan met de lading van het kwaad en de angst die daarmee gepaard gaat door er in een ritueel iets anders tegenover te zetten.

Ethische dimensie: Door ethisch handelen in een ritueel te tonen, kan het ook in het leven geïntegreerd raken. Hierdoor komen er morele leerprocessen op gang.

Sociale dimensie: Ritueel is gemeenschapsvormend en nodigt uit tot het gedenken van eerdere generaties. Het heeft een functie in het versterken van sociale banden.

Politieke dimensie: Rituelen hebben een functie in het vestigen, uiten, bevorderen of verstoren van macht en machtsstructuren.

2.4 Samenvatting

Abortus kan een ingrijpende levenservaring zijn die existentiële thema’s actueel maakt (Halldén, Christensson & Olsson, 2005; 2009; Stalhandske et al., 2012; 2011a). Bouwstenen voor het duiden van deze existentiële thema’s zijn de existentiële thema’s uit het onderzoek van Stalhandske en collega’s (2011 & 2012b), de vier existentiële dimensies van Van Deurzen (2010) en de *ultimate concerns* (Yalom 1980). Theorie over rouw zoals het model voor betekenisgeving bij stressvolle situaties (Park, 2010) en het concept van niet-erkende rouw (Doka, 1987) dienen hierbij ter duiding van het proces van betekenisgeving binnen de

existentiële dimensies en de uitkomsten daarvan. Er kan sprake zijn van verschuiving/ontwrichting en herzien/herstel van betekenis. In een context van morele oordelen en verminderde bespreekbaarheid kunnen vrouwen hinder ervaren betekenis te geven aan existentiële thema's. Rituelen kunnen dan een manier zijn om betekenis te zoeken in ambigue levenssituaties (Romanoff, 1998). Het concept 'ritualiseren' beschrijft het experimentele en procesmatige omgaan met rituele elementen (Grimes, 2014). De rituele elementen (Grimes 2014) en de rituele dimensies (Lukken, 2010) ondersteunen in dit onderzoek het vinden en interpreteren van rituele vormen en rituele functies in het ritualiseren van vrouwen met abortuservaring. In het volgende hoofdstuk zullen we ingaan op de methodes die bij dit onderzoek zijn gebruikt.

HOOFDSTUK 3: METHODE

De opzet van dit onderzoek bestaat uit de kwalitatieve analyse van dertien interviewtranscripten en drieënveertig online ervaringsberichten. Kwalitatieve methodes voor dataverzameling en analyse zijn geschikt om complexe onderzoeksvraagstukken zoals de abortuservaring in kaart te brengen. In een interview met open vragen of in een ervaringsbericht kunnen respondenten hun ervaring in eigen bewoordingen naar voren brengen. Bij het coderen van deze ervaringen wordt de nadruk gelegd op thema's die voor de meeste vrouwen een rol spelen, maar er is er ook aandacht voor atypische ervaringen (Baarda et al., 2013; Boeije, 2005).

3.1 Onderzoekspopulatie en steekproef

De onderzoekspopulatie van dit onderzoek bestaat uit de groep vrouwen die een onbedoelde zwangerschap hebben afgebroken en die een vorm van hulpverlening of uitwisseling hebben gezocht. De steekproef bestaat uit drie subgroepen:

1. Subgroep 1. Elf kwalitatieve interviews met cliënten uit de reguliere hulpverlening: De respondenten zijn afkomstig uit de pool van 163 vrouwen die de abortus verwerkingsmodule (ABV-module) van Fiom¹⁰ in 2016 hebben afgerond (voor meer informatie over selectie en werving, zie paragraaf 3.2).
2. Subgroep 2. Twee kwalitatieve interviews met cliënten uit de alternatieve hulpverlening: Er zijn respondenten geworven onder de deelnemers van een *Womb Healing* ritueel bij een antropologe en ritueel begeleidster (voor een beschrijving van het ritueel, zie paragraaf 3.2, Selectie en werving).
3. Subgroep 3. Drieënveertig anonieme ervaringsberichten: Dit zijn teksten van vrouwen die hun verhaal anoniem op de site van Fiom hebben gepubliceerd¹¹. Het gaat om de ervaringsberichten uit de jaren 2013 t/m 2018 die minstens twee rituele elementen bevatten (zie paragraaf 3.2 Selectie en werving).

¹⁰ De online module abortusverwerking (ABV) is in 2009 door organisatie Fiom ontwikkeld om hulp bij het verwerken van een abortus laagdrempeliger en voor een breder publiek toegankelijk te maken. Fiom is een organisatie gespecialiseerd in begeleiding bij onbedoelde zwangerschap en afstammingsvragen.

¹¹ fiom.nl, zie Abortusverwerking, Jouw verhaal

Kenmerken van onderzoekdeelnemers

Hieronder volgt een, omwille van de anonimiteit, algemeen gehouden overzicht over de kenmerken van onderzoekdeelnemers.

Kenmerken van interviewrespondenten

Twaalf van de dertien respondenten hebben de Nederlandse en één heeft de Belgische nationaliteit. Eén interview is afgenomen in Leuven (België), de rest in Nederland in de provincies Noord-Brabant, Utrecht, Noord-Holland, Groningen, Zuid-Holland en Gelderland. De leeftijd varieerde tussen de achttien en drieënzestig. Zes vrouwen hebben middelbaar onderwijs of beroepsonderwijs afgerond en zeven waren op HBO- of WO-niveau aan het studeren of waren afgestudeerd. Ten tijde van de abortus hadden zes respondenten een vaste partner en twee hadden kinderen. Een respondent was op het moment van het interview inmiddels moeder geworden. Bij elf van de dertien geïnterviewde vrouwen ging het om een eerste trimester behandeling, bij twee om een tweede trimester behandeling. De meeste interviews vonden plaats binnen enkele maanden tot twee jaar na de abortusingreep. Zeven respondenten vertelden dat ze naast de ABV-module ook contact hadden gezocht met een psycholoog of GGZ-praktijkondersteuner. In zes interviews was er sprake van psychische problematiek die deels ook al voor de abortus aanwezig was.

De levensbeschouwing van de respondenten varieerde. De meeste uitspraken van vrouwen gingen over het zoeken naar een passende levensbeschouwing, twijfels binnen gevestigde levensbeschouwingen en afkeer van dogma's. Twee respondenten kwamen uit een streng protestants en twee andere uit een katholiek milieu, maar hadden in de loop van hun leven hun levensbeschouwing veranderd. Ongeveer twee derde van de vrouwen beschouwden zichzelf als spiritueel of geïnteresseerd in spiritualiteit. Drie van deze vrouwen hadden affiniteit met paranormale verschijnselen, hekserij of sjamanisme. De overige vrouwen uit deze groep hadden affiniteit met spirituele praktijken zoals yoga of meditatie of vonden inspiratie in religieuze elementen. Ongeveer een derde van de vrouwen beschouwde zichzelf als nuchter of legde de nadruk op levensbeschouwelijke waarden zonder spirituele dimensie.

Kenmerken van schrijfsters van ervaringsberichten

De ervaringsberichten laten geen complete beschrijving van de kenmerken van schrijfsters toe. In enkele berichten staan er echter verwijzingen naar leeftijd, opleiding, gezinssituatie, psychische

problematiek, levensbeschouwing, zwangerschapsduur en de tijd tussen de abortus en het schrijven van het ervaringsbericht. Over het algemeen lijken de vrouwen in deze subgroep gemiddeld gezien jonger en vaker nog bezig met opleidingen op diverse niveaus. Er staan echter ook enkele verwijzingen naar andere kinderen in de berichten. Er is opvallend vaak sprake van relaties die de abortus niet doorstaan. In twee ervaringsberichten vertellen vrouwen van psychische problematiek, namelijk AD(H)D en depressie. Drie keer verwijzen vrouwen naar hun islamitische en een keer naar hun christelijke geloof. In de meeste gevallen is er sprake van eerste trimester abortus, maar er worden ook enkele late abortussen genoemd. De tijd tussen de abortus en het schrijven van het ervaringsbericht varieert tussen enkele dagen en meer dan tien jaar.

3.2 Selectie en werving

De selectie en werving van de deelnemers voor dit onderzoek heeft voor iedere subgroep op de volgende manier plaats gevonden:

1. Subgroep 1. Er is voor cliënten van Fiom gekozen, omdat er op een relatief simpele manier een grote groep vrouwen met een abortuservaring benaderd kon worden. Deze vrouwen zijn uitgenodigd via een e-mail met in de bijlage een informatiebrief over het onderzoek (zie bijlage D). Geïnteresseerden konden vervolgens contact met de onderzoekster opnemen om een afspraak te maken.
2. Subgroep 2. Er is voor de *Womb Healing* deelnemers gekozen, omdat deze vrouwen affiniteit hebben met rituelen. Bij de opzet van het onderzoek was het nog niet duidelijk of de Fiom cliënten (subgroep 1) ervaring hadden met rituelen. Door het betrekken van de *Womb Healing* deelnemers is gewaarborgd dat er ervaring met rituelen voorhanden zou zijn. De deelnemers van het *Womb Healing* ritueel zijn geworven via uitnodigingen van de ritueel begeleidster (zie bijlage E). Het *Womb Healing* ritueel is een ritueel dat op verschillende plaatsen in Nederland wordt uitgevoerd en waarbij abortuservaringen een rol kunnen spelen. Doel van het ritueel is het helen van pijnlijke ervaringen in relatie tot vrouw-zijn. Uitgangspunt hierbij is dat pijnlijke ervaringen ook op fysiek niveau een spoor achterlaten die door welwillende aandacht binnen het samenzijn van vrouwen geheeld kan worden.¹²

¹² In het ritueel waar de respondenten van dit onderzoek aan deelnamen gaan de vrouwen in een begeleidde meditatie met hun aandacht naar de baarmoeder en nemen waar wat voor gevoelens,

3. Subgroep 3. Voor de ervaringsberichten is gekozen, omdat het databestand op deze manier groter wordt en er meer diversiteit in de steekproef komt. Zodanig zijn ook vrouwen betrokken, die geen gebruik hebben gemaakt van hulpverlening. De vrouwen die hun ervaringen op de site van Fiom publiceren, kiezen voor een vorm van uitwisseling. Via het publiceren van een ervaringsbericht op een site voor vrouwen met abortuservaring, treden zij in contact met lotgenoten. Er zijn sterke aanwijzingen dat de religieuze en sociaaleconomische diversiteit in deze subgroep groter is dan die in de bovenstaande subgroepen. Zo zijn er bijvoorbeeld ook vrouwen met een islamitische achtergrond, wat niet het geval is bij de subgroepen 1 en 2. Van meer dan honderd ervaringsberichten zijn er 43 geselecteerd. Het selectie criterium is de aanwezigheid van ritualiseren. Hiervoor zijn twee van de rituele elementen van Grimes (zie Theoretisch Kader 2.2) – rituele handelingen, actoren, plekken, tijden, objecten, talen en groepen – voldoende geacht. Voor de analyse van de ervaringsberichten heeft Fiom toestemming gegeven. In de onderstaande tabel zijn de drie subgroepen en de aard van werving en selectie weergegeven.

Steekproef subgroep	Type data	Aantal Deelnemers	Deelnemers t.o.v. totaal	Volume materiaal	Materiaal t.o.v. totaal	Selectie o.b.v. rituele elementen
Subgroep 1: Fiom respondenten	Interview	11	20%	176.583 woorden	76%	Nee
Subgroep 2: Womb Healing respondenten	Interview	2	3%	28.181 woorden	12,1%	Ja
Subgroep 3: Ervaringsberichten	Ervaringsberichten	43	77%	27.653 woorden	11,9%	Ja

Tabel 3.1: Overzicht steekproef subgroepen

gedachten, beelden of herinneringen dit oproept. Aansluitend kan hierover uitgewisseld worden. Later spreken de vrouwen de volgende zin uit: *‘My womb is not a place to store fear and pain. My womb is a place to create and give birth to life’*. In het ritueel worden vaak abortuservaringen gedeeld (gesprek met de ritueelbegeleidster Christa Schot, 2 april 2017).

3.3 Dataverzamelingprocedure

In de interviews is gewerkt met een topiclijst (zie bijlage B). De topics zijn ontleend aan oriënterende gesprekken met een hulpverlener van Fiom en met de begeleidster van de *Womb Healing* rituelen en thema's uit de vak- en zelfhulp literatuur. De interviews zijn afgenomen in de zomer van 2017. De gesprekken hadden een lengte van 60-120 minuten met een gemiddelde lengte van 95 minuten en vonden plaats, met twee uitzonderingen, bij respondenten thuis. Eén interview is afgenomen in een ruimte bij Fiom in Den Bosch en een ander in een café in Vlaanderen. Vlak na het interview zijn veldaantekeningen gemaakt, waarin de onderzoekster haar indrukken van de sfeer en opvallende thema's in het gesprek vasthield. De ervaringsberichten zijn met toestemming van Fiom van de internetsite overgenomen.

Om de respondent op haar gemak te stellen, openheid te stimuleren en sociaal wenselijke antwoorden te beperken, is gepoogd de sfeer in het interview zo veilig mogelijk vorm te geven. In het mailcontact voorafgaand aan het interview gaven meerdere respondenten aan dat ze het spannend vonden om over hun ervaringen te praten. Voorafgaand aan het interview is daarom verteld dat de interviewster er is om te luisteren en niet om te oordelen. Enkele malen heeft de interviewster haar eigen abortuservaring benoemd als ze het idee had dat dit openheid en eerlijkheid ten goede kwam. Alle respondenten ondertekenden een *informed consent* formulier, waarin zij zijn ingelicht over de vertrouwelijkheid en onherleidbaarheid in de dataverwerking en over hun recht om op elk moment de deelname aan het onderzoek stop te zetten.

3.4 Verwerking, analyse en rapportage

Met behulp van het programma ATLAS.ti is een thematische analyse uitgevoerd aan de hand van inductieve en deductieve codering. Hiervoor zijn de interviews met audioapparatuur opgenomen en *verbatim* uitgewerkt in transcripten. De transcripten en ervaringsberichten zijn vervolgens in het programma ATLAS.ti ingevoerd. De data zijn in elke ronde als een geheel en niet per onderzoekdeelneemster geanalyseerd. De analyse is uitgevoerd in vijf rondes:

1. Eerst zijn de interviewtranscripten verkennend deductief gecodeerd aan de hand van een voorlopige codelijst. Er zijn dus thema's oftewel 'codes' toegekend aan de relevante passages. Op de codelijst stonden codes voor de kenmerken van onderzoekdeelneemsters, de existentiële thema's uit de onderzoeken van Stalhandske en collega's (2012) en codes met betrekking tot rituele vormgeving en functies.

2. Vervolgens is een thematische analyse uitgevoerd. Er is inductief, oftewel ‘open’ gecodeerd, waarbij nieuwe codes zoals ‘kinderwens’ of ‘sociale acceptatie’ ontstonden. Daarnaast vond er diversifiëring binnen deductieve codes plaats. De deductieve code vanuit het onderzoek van Stalhandkse en collega’s (2012) ‘moraliteit’ is bijvoorbeeld opgesplitst in ‘schuldgevoel’, ‘spijt/spijtige gevoelens’ en ‘verantwoordelijkheidsbesef’. Ook ontstonden er een aantal codes die betrekking hebben op de uitkomst van betekenisgevingsprocessen. In deze ronde is de focus op existentiële thema’s dus losgelaten zodat er ruimte was om alle belangrijke thema’s rondom de abortuservaring in kaart te brengen. Concepten uit het theoretisch kader zoals niet-erkende rouw hadden daarbij een oriënterende functie als *sensitizing concepts* (Boeije, 2005) om relevante thema’s te kunnen erkennen. Om het aantal codes naar een overzichtelijk aantal terug te brengen werden op elkaar lijkende codes samengevoegd en ingedeeld in hoofdcodes en subcodes. De rituele vormen en rituele functies werden geordend aan de hand van overkoepelende codes. Op deze manier ontstond een codeschema (zie voor het definitieve codeschema bijlage C).
3. In een volgende fase zijn de 43 geselecteerde ervaringsberichten met behulp van de codeschema’s gecodeerd. Door het coderen van de interviewtranscripten was er voldoende sensitiviteit ontstaan om belangrijke thema’s en rituele vormen en functies ook in de ervaringsberichten te herkennen. Tijdens de analyse van de ervaringsberichten zijn nog enkele nieuwe inductieve codes gevonden die betrekking hebben op ritualiseren, bijvoorbeeld de rituele functie van het zich voorstellen van het potentiële kind. Ook is er een hiërarchie aangebracht in de codes op basis van frequentie. De frequentie geeft aan hoe vaak een code voorkomt.
4. De volgende stap bestond uit een existentiële analyse van de thema’s met behulp van de existentiële dimensies zoals beschreven door Van Deurzen (2010). Hieruit ontstond een beeld van belangrijke existentiële thema’s naar aanleiding van de abortuservaring. In deze ronde zijn er nog enkele nuancerings in de codeboom aangebracht.
5. Aan het einde van de analyse is gekeken welke existentiële thema’s vaker samen met bepaalde rituele vormen en functies voorkomen. Dit was een verkennende stap aangezien er van deze combinaties geen frequenties zijn bijgehouden. Bepaalde combinaties, zoals ‘(h)erkenning zoeken’ en ‘koesteren van verbinding’ bleken echter in de meerderheid van de ervaringsberichten voor te komen. Toen deze ook in de interviews enkele keren werden gesignaleerd, was duidelijk dat dit een frequente combinatie is (zie hoofdstuk 7).

Frequentie van codes, verbanden tussen categorieën en hoofdcodes, tussen hoofdcodes onderling en tussen hoofdcodes en subcodes vormden de basis voor de rapportage van de resultaten. Daarbij is er gelet op opvallende verschillen betreffende codes en hoeveelheid codes in de interviewtranscripten en ervaringsberichten. Uit elke codeboom met categorieën en hoofdcodes is een aantal citaten geselecteerd, waarvan de inhoud in verschillende bewoordingen geregeld terugkwam. Deze citaten zijn letterlijk in de rapportages opgenomen. Op verzoek van één respondent zijn geen citaten uit haar interview in de rapportage opgenomen. Als laatste stap zijn de resultaten vergeleken met de theorie. Er is gelet op verschillen, overeenkomsten en mogelijke aanknopingspunten om bestaande theorie aan te vullen of te nuanceren (zie paragraaf 8.2, Discussie).

3.5 Betrouwbaarheid en validiteit

Om de betrouwbaarheid te vergroten is er gewerkt aan transparantie en consistentie in de gemaakte keuzen. De betrouwbaarheid binnen een onderzoek stijgt en daalt met de mate van vertekening in de dataverzameling die ontstaat door toevallige fouten (Boeije, 2012). In kwalitatief onderzoek wordt betrouwbaarheid nagestreefd door het volgen van een systematische procedure voor dataverzameling en analyse (Patton, 2002). Transparantie is zo goed mogelijk gewaarborgd door het opnemen en letterlijk uitschrijven van alle interviews. Ook is er gepoogd om bij de analyse zo dicht mogelijk bij de uitspraken van respondenten te blijven. De data zijn vervolgens zo systematisch mogelijk geanalyseerd in het computerprogramma ATLAS.ti volgens de instructies van Friese (2012). Het programma ATLAS.ti faciliteert het oproepen van gecodeerde quotes en het vergelijken van de codes zodat toevallige fouten snel zichtbaar worden.

Om de validiteit te vergroten is er gewerkt aan een systematische aanpak. Een onderzoek is valide als er daadwerkelijk een antwoord op de onderzoeksvraag wordt gevonden en wanneer er geen systematische vertekeningen ontstaan door keuzes die in het onderzoek zijn gemaakt (Boeije, 2005). Hiervoor zijn de thema's die zowel in de theorie alsook in de interviews naar voren komen, inhoudelijk met elkaar vergeleken. In de interviews is gepoogd respondenten zo min mogelijk te beïnvloeden en te sturen.

Door de diversiteit in de steekproef en verschillende datasoorten bestaat het risico dat samenvattende resultaten niet geheel valide zijn. Dit is gedeeltelijk opgevangen door in de rapportage op opvallende verschillen tussen de subgroepen in te gaan.

Een ander mogelijk probleem in de validiteit zijn de verschillen in de tijdsperiode die tussen de abortus en het interview of het schrijven van het ervaringsbericht was verstreken. Het kon gaan om enkele dagen tot meer dan dertig jaar. In de loop van de tijd na de ingreep kunnen vrouwen de existentiële thema's verschillend waarnemen. In een verkennend onderzoek is dit echter minder problematisch, omdat het erom gaat het spectrum van existentiële thema's rondom de abortuservaring te beschrijven.

Tot slot is het toekennen van de frequenties mogelijk niet geheel valide. In de interviews is een bepaalde code vaak meerdere keren toegekend, omdat respondenten op belangrijke thema's terugkwamen. Echter, in de ervaringsberichten is bij de analyse elke code maar één keer per bericht toegekend. Dit kan een vertekend beeld geven. In de rapportage is dit zo goed mogelijk opgevangen door bij de beschrijving van rituele vormen en functies te benoemen hoe vaak bepaalde rituele vormen of functies in het gehele databestand voorkomen.

De rol van de onderzoekster vraagt hier om enige toelichting, aangezien zij haar eigen ervaring gericht heeft ingezet in het werven van respondenten en het stimuleren van openheid tijdens de interviews. De rol van de onderzoeker verdient aandacht in kwalitatief onderzoek aangezien de onderzoeker zelf een rol speelt in de selectie, verzameling en interpretatie van de data en daarmee invloed uitoefent op de bevindingen (Maso & Smaling, 2004). De onderzoekster heeft haar eigen abortuservaring bij de werving en tijdens het interview benoemd. Dit kon een veilige gespreks sfeer ten goede komen. Hetzelfde gegeven kan echter ook nadelig werken. Op enkele momenten in de interviews raakte het verhaal van de respondent de onderzoekster. In deze gevallen kon er een reactie ontstaan met mogelijke gevolgen van vertekening voor de data, zoals bijvoorbeeld het niet doorvragen op momenten waarop in een ander interview wel doorgevraagd werd, of een verwarring tussen de rol van interviewer en die van een zorgzame professional. Hier is in een logboek en in gesprekken met de begeleider op gereflecteerd. Op deze manier kon de onderzoekster weer een gepaste afstand tot de data herstellen om in de analyse en het rapporteren de data evenwichtig te kunnen wegen en weer te geven.

HOOFDSTUK 4: EXISTENTIËLE THEMA'S

Dit hoofdstuk is gericht op het antwoord op deelvraag 1:

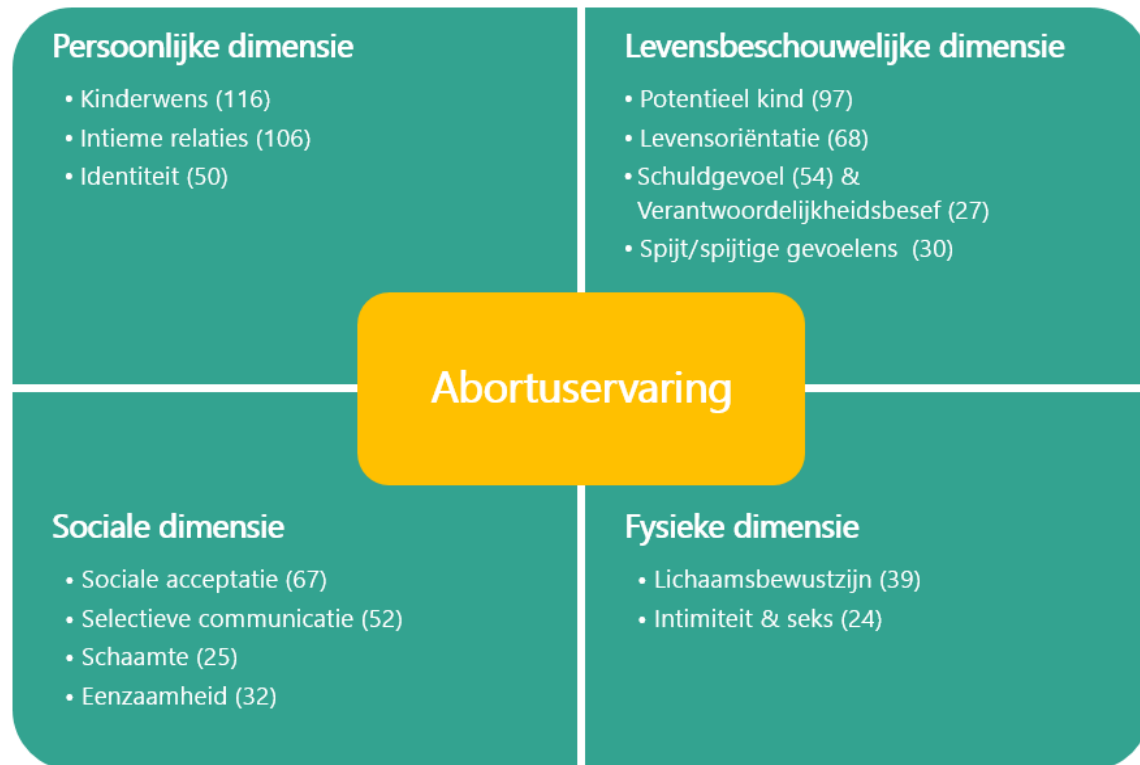
Welke existentiële thema's zijn van belang voor vrouwen met een afgebroken onbedoelde zwangerschap?

In de onderstaande paragrafen komen de existentiële thema's aan bod die uit de ervaringen van vrouwen naar voren komen. Citaten uit de interviews en ervaringsberichten zijn ter onderbouwing van de rapportage in de tekst verweven.¹³ Zoals al in paragraaf 1.3 aangegeven, verwijzen existentiële thema's naar de inhoudelijke overeenkomsten van specifieke gedachten en gevoelens van vrouwen met betrekking tot hun abortuservaring, samengevat in een thema. Dit thema valt in het existentiële domein, dat in dit onderzoek in kaart is gebracht aan de hand van het model van Van Deurzen (2010) die onderscheidt maakt tussen de fysieke, sociale, persoonlijke en levensbeschouwelijke dimensies van het bestaan.

In paragraaf 2.2 is reeds besproken dat de gevoelens en gedachten van vrouwen rondom existentiële thema's geduid kunnen worden in termen van ontwrichting en verschuiving van betekenisaders bij een rouwervaring. Bijna alle onderzoekdeelnemers benoemen aspecten van rouw en verlies en gebruiken geregeld zelf deze woorden. De ervaring van verlies kan verschillende vormen aannemen, zoals verlies van de zwangerschap, het potentiële kind en gerelateerde toekomstwensen, verlies van partner, vertrouwen in steun van dierbaren of verlies van identiteit.

Ter afsluiting van dit hoofdstuk komen enkele thema's met betrekking tot herstelde of herziene betekenis aan bod. In tegenstelling tot de existentiële thema's die verwijzen naar een zoektocht en spanningsverhouding tussen wens en werkelijkheid, representeren deze thema's aspecten van gevonden betekenis binnen de rouwervaring (zie ook paragraaf 2.2, Uitkomsten van betekenisgeving). De uitkomsten van betekenisgeving maken niet direct deel uit van het antwoord op de deelvraag, maar zijn een belangrijk onderdeel van de existentiële betekenisgeving aan de abortuservaring. Hieronder zijn de thema's per dimensie schematisch weergegeven.

¹³ Bij de aanduiding 'R (Respondent) 1:/R2:' enz. is er sprake van een citaat uit een interview. Bij een afsluitende aanduiding '1/2013 of 2/2014' enz. gaat het om een ervaringsbericht. Bij 1/ 2013 gaat het bijvoorbeeld om het eerste geselecteerde bericht uit het jaar 2013.

Figuur 4.1: Existentiële thema's

4.1 De persoonlijke dimensie

De persoonlijke existentiële dimensie is de dimensie van de interactie van het zelf met de innerlijke belevingswereld. Hier vindt de identiteitsvorming plaats, waarbij verlangens en contact binnen intieme relaties een bepalende rol spelen. Volgens Van Deurzen beweegt de mens zich hier in het spanningsveld tussen identiteit en vrijheid en tussen integriteit en disintegratie. Mensen zoeken naar een antwoord op de vragen 'Wie ben ik?' en 'Wie/wat hoort bij mij?' De zoektocht van vrouwen met abortuservaring op dit vlak uit zich in verwarring en veranderingen op het vlak van de thema's 'kinderwens', 'intieme relaties' en 'identiteit'.

Kinderwens

De gedachten en gevoelens van vrouwen rondom hun kindwens zijn met name te duiden in termen van ambivalentie. De ambivalentie kan de kindwens zelf betreffen of het conflict tussen de kindwens en de omstandigheden waarin het moederschap zou plaatsvinden. In het eerste

geval speelt er een conflict tussen een kinderwens en conflicterende verlangens of gevoelens van angst voor het moederschap in de gegeven situatie. In het tweede geval is de kinderwens duidelijk aanwezig, maar worden de omstandigheden niet geschikt bevonden om een kind op te voeden. Soms zijn beide aspecten van ambivalentie tegelijkertijd aanwezig en moeilijk te onderscheiden.

Ook de oorspronkelijke 'locatie' van het existentiële conflict is na de abortus nog maar moeilijk aan te wijzen: ontstonden de ambivalente gevoelens rondom de kinderwens al tijdens de zwangerschap of pas na de abortus? Een deel van de vrouwen is in eerste instantie niet zo bezig met het thema en beseft zich – tijdens de zwangerschap of pas na de abortus – dat ze graag moeder had willen worden.

R7: En ik denk dat dat ook juist het hartverscheurende was aan alles. Dat ik er misschien op dat moment pas achter kwam hoe graag ik dat eigenlijk zou willen, moeder worden en kinderen, ja, zwanger zijn. #00:16:10-5#

Negenentachtig keer spreken onderzoekdeelnemers over de besluitvorming tot abortus en de betekenisgeving in termen van een innerlijk conflict. Zoals in het volgende citaat naar voren komt, benoemen vrouwen dit conflict als een strijd tussen hoofd en hart: rationeel gezien was de abortus de beste beslissing, maar op emotioneel vlak voelden zij (ook) de zwangerschap te willen behouden:

Rationeel was het simpel, hoewel ik nog steeds geloof dat we het hadden gekund als we ervoor hadden willen gaan. Er zijn vrouwen die kinderen opvoeden met minder. Dat was mijn emotie die mijn verstand de andere kant liet zien. De emoties die kwamen als ik dacht aan dat beeld, aan de echo. Aan het gevoel. Dat sprankje hoop dat het was voor mij. Misschien had het zo moeten zijn? Misschien was dit een zegen, iets dat me richting kon geven, iets om voor te vechten? (6/2015)

In het geval van een innerlijk conflict voorafgaand aan de keuze, is de abortus de uitkomst van een moeilijke beslissing, waarin de kinderwens tegen de levensomstandigheden en -wensen wordt afgewogen. Een veelgenoemde reden om voor een abortus te kiezen is dat de vrouw geen steun van partner of verwekker verwacht en dan alleenstaande moeder zou moeten worden. Andere omstandigheden die in de beslissing meespelen zijn conflicten en relatiebreuken, financiële problemen, de zorg voor andere kinderen, fysiek geweld, psychologische problemen, niet afgesloten studies en het gevoel er nog niet klaar voor te zijn. Vaak is het een combinatie van meerdere factoren die de doorslag geeft, zoals in het volgende citaat blijkt:

R3: Als dit kindje was gekomen, dan had ik misschien mijn andere kind niet meer gezien, want dan was die misschien zo nijdig geweest, mijn ex-partner, dus we hebben echt, we waren allebei heel blij, maar wel met de notie van dit kan niet. #0:12:47-3#

Het innerlijke conflict kan na de abortus tot twijfel en spijtige gevoelens leiden of juist een heel urgente kinderwens oproepen. Deze gevoelens worden vaak op een pijnlijke manier bewust als de vrouwen vriendinnen of collega's ontmoeten die zwanger zijn of kleine kinderen hebben. Het moederschap van een ander kan een dusdanig emotioneel effect hebben dat vrouwen tegen het contact met zwangere vrouwen of kinderen in hun omgeving opzien.

Binnen de persoonlijke dimensie ervaren veel vrouwen dus een verschuiving van betekenis op het vlak van verlangens. Zij worstelen om betekenis te geven aan nieuwe of ambivalente gedachten en gevoelens rondom het thema kinderwens.

Intieme relaties

In de betekenisgeving aan een met ambivalente gevoelens geladen beslissing, ervaren veel vrouwen de behoefte aan steun en begrip of bevestiging binnen hun intieme netwerk. Steun is van existentieel belang voor de vrouwen omdat zij willen weten op wie zij kunnen terugvallen in een situatie waarin hun bestaan binnen meerdere existentiële dimensies op het spel staat.

Op enkele uitzonderingen na vertellen alle onderzoekdeelneemsters hoe hun intieme relationele netwerk rondom de abortus op scherp komt te staan. Kan ik het aan mijn partner, moeder, vader, vriend of vriendin vertellen? Hoe zullen ze reageren? Kan ik op ze rekenen? Deze overwegingen tonen zich sterk in de behoefte aan steun waarover 56 keer is gesproken.

Tweeëntwintig keer spraken vrouwen over het gebrek aan steun van mensen van wie ze dit hadden gehoopt of verwacht. Als deze steun uitblijft, zoals in het onderstaande citaat het geval is, gaan zij anders tegen hun relaties aankijken.

R4: Ik wil een moeder die er voor me is. En ik heb een beeld in mijn hoofd van hoe een moeder hoort te zijn en de verwachtingen daarbij en dat moest ik gewoon uitschakelen van dat is mijn moeder niet en dat gaat niet gebeuren. #01:55:47-2#

Niet ontvangen steun en onbegrip kan de relatie met partner/verwekker, ouders of familieleden en in enkele gevallen vrienden dusdanig onder druk zetten, dat ze hieronder lijdt of zelfs wordt

verbroken. In sommige gevallen heeft dit te maken met de druk die tijdens de besluitvorming is uitgeoefend. Enkele uitspraken in de ervaringsberichten getuigen van geweld of dreiging vanuit de verwekker met het doel de vrouw tot een abortus te bewegen of juist als reactie op de (keus voor) abortus. Veranderde relaties kunnen ook het gevolg zijn van ervaren onbegrip bij rouw of het verstoppert van rouwgevoelens, zoals uit het volgende citaat naar boven komt. In dat geval is er geen steun omdat de behoefte aan steun niet geuit wordt.

De ingreep was voor ons beiden het begin van het einde van ons huwelijk. De directe familie wist wel dat ik een abortus gehad had maar niemand vroeg aan me hoe het met me ging. En ik... ik durfde niet toe te geven dat ik het heel moeilijk had (...). En omdat ik een masker opzette, dachten mijn dierbaren dat het goed met me ging en vroegen er niet naar. (4/2017)

Naar aanleiding van de abortus heerst er onzekerheid op het vlak van intieme relaties en kan de betekenis veranderen die een vrouw aan haar intieme relaties toekent: bij het uitblijven van steun zal er afstand ontstaan, bij steun of in ieder geval begrip kunnen relaties juist hechter worden. Dit komt in paragraaf 4.5 bij het thema ‘hechtere relaties’ aan bod.

Identiteit

Mensen maken keuzes en keuzes maken de mensen (2/2018)

Binnen de persoonlijke dimensie leidt de abortuservaring tot een worsteling en veranderingen op het vlak van identiteit. Deze worsteling is met name te duiden in termen van verlies van naïviteit en volwassenwording door de onverwachte confrontatie met moederschap, zoals in het volgende citaat naar voren komt:

Ik merkte ook dat ik door de moederhormonen die je toch krijgt, ondanks dat je niet echt moeder wordt (maar toch eigenlijk ook wel weer bent) voor alles en iedereen wilde zorgen. Sindsdien ben ik heel erg veranderd en in 1 klap meteen een stuk volwassener geworden! (4/2014)

De identiteitsverschuiving kan worden geïnitieerd door een ontwrichting van het zelf, zoals in het volgende citaat naar voren komt:

R10: Dit kwam zo dicht bij de kern, bij de kern van jezelf (stilte 3sec). Dat mijn vader heel ziek is, dat is heel heftig en daar word je ook heel

verdrietig van. Maar dit was nog veel, dit was zoveel intenser, ja het komt echt tot je kern. #01:03:26-4#

Deze ontwrichting gaat gepaard met een nieuwe dubbelzinnige waarneming van het zelf. Zeventien vrouwen geven aan zichzelf als moeder te ervaren ondanks de afgebroken zwangerschap, zoals in het volgende citaat naar voren komt:

R4: Als ik nu zwanger zou worden, zou het niet mijn eerste kindje zijn, zo zou ik niet meer voelen denk ik. #01:01:07-2#

Twaalf keer geven vrouwen aan de abortus te hebben ervaren als een confrontatie met de donkere kanten van zichzelf en van het leven. De verantwoordelijkheid voor een keuze met ingrijpende gevolgen kan een besef brengen dat het leven niet te controleren valt. Vrouwen moeten leren omgaan met de ‘egoïstische’ kant van het kiezen voor abortus en met de vaak onverwachts heftige rouwreactie. Een veelgenoemd aspect hiervan is het gevoel in één klap volwassen te zijn geworden.

R12: Ik was gelijk kind af daarna. #00:57:23-7#

Vrouwen geven aan na de abortus meer verantwoordelijkheid te ervaren in hun denken en handelen. Ook een persoonlijkheidsverandering in de zin van ‘rustiger’ en ‘ernstiger’ zijn, wordt geduid als volwassen worden.

R7: Ik neem dingen ook wel echt serieuzer. Net zoals mijn werk of zo. Ik ben veel meer opgeruimd. Thuis, maar in mijn hoofd ook, alles moet nu netjes zijn (...) ik ben ergens verder gegaan als een soort moeder, maar dan zonder kinderen. Ja, heel gek. Dus ik ben heel zorgzaam, naar mezelf toe, ook wat meer naar anderen. #00:44:57-2#

Tot slot ervaart een aantal vrouwen ook een identiteitsverschuiving die juist met het omarmen van herwonnen vrijheid en de mogelijkheid voor zichzelf te kiezen gepaard gaat. Dit komt in paragraaf 4.5 bij het thema ‘zelfvertrouwen & zelfzorg’ uitgebreid aan bod.

Binnen de persoonlijke dimensie ervaren vrouwen dus een existentiële worsteling op het vlak van identiteit die zich afspeelt in het spanningsveld tussen integratie en disintegratie (Van Deurzen, 2010). Vrouwen kunnen ontwrichting ervaren en proberen een nieuwe identiteit vorm te geven. De ervaring van onschuld en kind-zijn kunnen plaats maken voor volwassenwording en gevoelens van zorgzaamheid die geassocieerd worden met moederschap.

4.2 De levensbeschouwelijke dimensie

Binnen de levensbeschouwelijke dimensie zoeken vrouwen naar een verhouding tot de abortus op het levensbeschouwelijke en spirituele vlak. Deze dimensie gaat over de zoektocht naar een goed leven, de inschatting van goed en kwaad en de ervaring van ultieme waarde of het heilige. In termen van Yalom (1980) komen binnen deze dimensie de vragen naar de betekenis en betekenisloosheid van het bestaan naar voren.

Hier worstelen vrouwen met de ethische betekenis van hun keuze (thema's 'verantwoordelijkheidsbesef' en 'schuldgevoel'), maar ook met hun visie op het leven en toekomstbeeld in bredere zin (thema's 'levensorientatie' en 'spijtige gevoelens'). Een belangrijk overkoepelend thema binnen deze dimensie is de zoektocht naar een verhouding tot het potentiële kind.

Relatie potentieel kind

Alle onderzoekdeelnemers vertellen van de zoektocht naar de betekenis van het potentiële kind. Deze existentiële zoektocht is gekenmerkt door ambivalentie (het potentiële kind blijft aanwezig op bewustzijnsniveau, terwijl het op materieel niveau weg gehaald is), de zoektocht naar de morele betekenis van de abortus ten opzichte van het potentiële kind ('Wat was het?' en 'Mocht ik dat wat het was weg laten halen?') en het onderhouden van een relatie met het kind, vaak via spirituele concepten.

De existentiële zoektocht begint tijdens de zwangerschap met de lichamelijke perceptie en bijkomende beelden van de vrucht. Vrouwen zoeken naar woorden en beelden om de vrucht te beschrijven: 'iets echts', 'iets levends', 'in ieder geval geen erwte'. Zoals uit het volgende citaat naar voren komt, heeft de perceptie van de vrucht een ethische connotatie voor veel vrouwen:

R10: En ook van wat heb je gedaan? Het leven, een levend wezentje, ook al was het nog maar dit (houdt duim en wijsvinger dicht bij elkaar), zeg maar. Het was wel iets levends. #00:45:16-9#

Sommige vrouwen vertellen dat ze de vrucht niet als kind zagen; voor anderen was dit wel het geval. Er wordt gesproken over het kloppend hartje en de vraag of er wel of niet een ziel of bewustzijn aanwezig is. Het eerste echografische onderzoek is voor de meeste vrouwen een bepalende ervaring. Voor sommige is de afbeelding van de vrucht confronterend, anderen zijn opgelucht omdat er in hun beleving nog geen sprake is van een kind. Negen keer vertellen

vrouwen dat zij tijdens de zwangerschap liefde voelden voor de vrucht. Voor andere vrouwen was er geen verbinding met de vrucht, dit kan echter na de abortus alsnog ontstaan. Vrouwen spreken ook geregeld over de tijdsdruk bij het nemen van een beslissing; zij willen de keuze zo snel mogelijk maken omdat voor hen de ethische verantwoordelijkheid met elke week toeneemt.

Opvallend vaak onderhouden vrouwen ook na de abortus een relatie met hun potentiële kind. Achtenvijftig keer vertellen zij over verschillende vormen hiervan. Er zijn vormen van verbeelding van spirituele aard, zoals het geloof in de ziel die zich op verschillende manieren en in verschillende omgevingen kan manifesteren. Zestien vrouwen vertellen over gedachten, (toekomst)fantasieën of nachtelijke dromen over hoe het kind eruit had gezien, of het een jongen of een meisje was geweest en hoe een leven met het kind eruit had gezien. In zeventien ervaringsberichten richten vrouwen zich direct tot het potentiële kind om liefde of spijt te betuigen en hun verhaal te vertellen. Dit zal in de volgende hoofdstukken over rituele vormen en rituele functies uitgebreider aan bod komen. Ondanks dat het onderhouden van de relatie ook verdriet en schuldgevoelens kan oproepen, lijken de meeste vrouwen het bestaan of onderhouden van deze relatie zinvol of zelfs prettig te vinden. Het potentiële kind gaat deel uitmaken van het leven en de levensbeschouwing van de vrouw.

En daar stond ik dan in de tuin met mijn kindjes niemand wist wat ik gedaan had, moest me groot en sterk houden maar van binnen dacht ik alleen aan jou. Nu 3 jaar later, ik weet dat het voor allemaal de beste oplossing was maar liefje ik wou dat jij hier ook was. Het spijt me dat ik deze keus moest maken. Jij en ik zijn altijd samen en voor mij hoor je er gewoon bij. (2/2015)

Binnen de levensbeschouwelijke dimensie vindt er dus een zoektocht plaats naar de morele en levensbeschouwelijke betekenis van het potentiële kind die vaak plaats vindt binnen het onderhouden van een relatie.

Levensoriëntatie

Binnen de levensbeschouwelijke dimensie kan de abortus tot ontreddeering en een ontwrichting van de levensvisie en toekomstbeelden leiden, waarbij het komt tot een confrontatie met de kwetsbaarheid en eindigheid van het leven en de kans op moederschap.

Het ontdekken van de onbedoelde zwangerschap is voor de meeste onderzoekdeelnemers een schok: ineens is alles anders. Vaak vertellen vrouwen dat ze in een toestand van verdoving of

in een overlevingsmodus raakten. Zij moeten in korte tijd verschillende toekomstscenario's evalueren om tot een besluit te komen. Zij worden zich ineens bewust van de eindigheid van het leven en van de grote gevolgen die keuzes op een leven hebben. Dit is een thema dat door Yalom (1980) benoemd wordt: de confrontatie met de eindigheid van het leven kan keuzes op scherp zetten. Zestien vrouwen vertellen dat zij geregeld bang zijn dat deze zwangerschap hun enige of laatste kans was om moeder te worden, zoals ook in het volgende citaat naar voren komt:

R1: Ja, zo kan het leven gaan. En ik had heel erg het idee als ik dit nu afbreek dan is dat meteen mijn laatste kans om ooit nog weer een kindje te krijgen. #00:12:08-2#

Door de schok en de verantwoordelijkheid die de vrouwen voor deze ingrijpende keuze dragen, kan hun visie op het leven ontwricht raken. Elf keer beschrijven vrouwen dat zij door de onbedoelde zwangerschap en abortus beseffen dat het leven onvoorspelbaar is. In het volgende citaat beschrijft een vrouw dat haar toekomstbeeld van 'huisje-boompje-beestje' geen werkelijkheid is geworden.

R4: Ik heb altijd in mijn hoofd een plaatje gehad van, als ik rond vijftientig ben dan wil ik wel gesetteld zijn, huisje-boompje-beestje. En ja, ik wil graag kinderen. En als dan zo iets gebeurt, dan heb je wel even van oké, dat is niet mijn leven en je hebt er eigenlijk niet echt heel veel invloed op hoe je leven gaat lopen en of je de juiste tegenkomt en wanneer je gaat samenwonen en wanneer je kinderen krijgt. Dat kan je allemaal leuk in je hoofd hebben. #00:12:30-8#

Enkele onderzoekdeelneemsters zien de abortus en de daarmee gepaarde pijn en inzichten als een blijvend onderdeel van hun leven. Zij zullen de abortus meenemen in hun toekomst.

R1: Dat is de prijs die ik ervoor betaald heb denk ik. Dat dit altijd iets is, wat bij mij aanwezig is. #01:16:00-9#

Binnen de levensbeschouwelijke dimensie kan de abortus dus tot een ontwrichting van levensvisie en toekomstbeelden leiden. Deze existentiële worsteling met de onvoorspelbaarheid en eindigheid van het leven kan een nieuwe houding ten opzichte van het leven initiëren. Een houding gebaseerd op acceptatie van de werkelijkheid en waardering voor kansen en mogelijkheden (zie paragraaf 4.5, 'acceptatie en waardering').

Verantwoordelijkheidsbesef & Schuldgevoel

Binnen de levensbeschouwelijke dimensie worstelen vrouwen met de morele verantwoordelijkheid voor of schuldgevoelens over een keuze. Zevenentwintig keer benoemen onderzoekdeelnemers hoe zij kampten met de last een keuze te hebben gemaakt over het leven van een potentieel kind, de toekomst van hun partner of de verwekker en eventuele eigen kinderen. Zoals in de vorige paragraaf is besproken, beschouwen de meeste vrouwen de vrucht als iets van waarde, dat leeft en met verloop van tijd zou uitgroeien tot een mens. Vijf vrouwen benoemen de keuze over de toekomst van dit potentiële kind expliciet als een keuze over leven en dood.

R10: Wie ben ik om zo'n keuze over leven & dood te maken? #00:44:04-5#

In 54 uitspraken uit zich deze morele verantwoordelijkheid als schuldgevoel. In de meeste gevallen voelen vrouwen zich schuldig omdat zij het leven geweigerd hebben aan een mens-in-wording. Dit kan samengaan met intens verdriet en zelfverwijt. Ook vrouwen die overtuigd zijn van het recht op abortus en/of achter hun keuze staan kunnen last hebben van schuldgevoelens. De vrouwen die een latere abortus hadden, benadrukken dat ze zich schuldig voelden omdat de vrucht al verder was ontwikkeld. Sommige vrouwen geven aan zich op het moment van de abortus nog niet geheel bewust te zijn geweest van wat de abortus op moreel vlak kan betekenen. Schuldgevoelens kunnen dan nog in een later stadium optreden.

Ineens dringt het tot me door... Het is mijn schuld dat je nooit een stem gekregen hebt. Het is mijn schuld dat je nooit hebt leren lopen. Het is mijn schuld dat je nooit ogen hebt gekregen om te openen. Het is mijn schuld dat je misschien wel dwalende bent in een wereld die voor mij nu niet zichtbaar is. Het is mijn schuld. (2016/4)

Soms heeft het schuldgevoel ook betrekking op andere mensen. Het kan gaan om partners die verdrietig zijn om de abortus of het idee voor een abortus te hebben gekozen terwijl andere mensen proberen kinderen te krijgen en het ze niet lukt.

R4: Sommige mensen kunnen geen kinderen krijgen, ook in mijn nabije omgeving. Tegenover hun voelde ik me dan heel schuldig. #00:15:51-8#

Opvallend is dat vrouwen zich vijftien keer expliciet uitspreken over de angst voor mogelijke straf voor wat ze hebben gedaan. Dit heeft soms, maar niet altijd, met de christelijke of anderszins

religieuze achtergrond van de vrouwen te maken. In enkele gevallen is er geen sprake van angst voor straf, maar geeft de vrouw aan na de abortus hard te zijn geweest voor zichzelf.

R1: Ik heb iets gedaan wat ik nooit had moeten doen en dat krijg ik nu gewoon terug op mijn bord. En verstandelijk snap ik dat dat onzin is maar op het moment dat er iets gebeurt wat tegen staat, dan denk ik eigenlijk bijna altijd daaraan. #00:19:15-2#

De abortus kan dus binnen de levensbeschouwelijke dimensie leiden tot een worsteling met de verantwoordelijkheid voor de beëindiging van een potentieel leven of pijn van andere mensen.

Spijt/spijtige gevoelens

Een ander thema binnen de levensbeschouwelijke dimensie is spijt. Spijt en de meer diffuse vorm hiervan genoemd ‘spijtige gevoelens’, hebben betrekking op emotioneel verzet tegen de keuze tot abortus. Bij spijtige gevoelens ervaren vrouwen moeite om te accepteren wat er is gebeurd, bij spijt zouden zij hun keuze terug willen draaien. Spijt en spijtige gevoelens kunnen een morele betekenis hebben of betrekking hebben op verlangens. In het eerste geval kan een vrouw zich schuldig voelen ten opzichte van het potentiële kind of omdat zij onveilige seks heeft gehad. In het tweede geval vindt zij het bijvoorbeeld spijtig geen moeder te zijn geworden of heeft zij er spijt van hoe dingen liepen. Beide vormen van spijt kunnen samen voorkomen. Spijt/spijtige gevoelens is daarmee een thema dat zowel binnen de levensbeschouwelijke alsook binnen de persoonlijke dimensie speelt. Het zal hier binnen de levensbeschouwelijke dimensie besproken worden omdat de morele betekenis net iets meer op de voorgrond staat.

In negen ervaringsberichten en één interview geven vrouwen aan letterlijk morele spijt te hebben van de abortus. Dit gaat vaak samen met zelfverwijt en het verlangen naar vergeving. Het volgende citaat geeft een indruk van zeven andere quotes waarin vergelijkbare gevoelens naar voren komen:

En als ik het allemaal over mocht doen, was je nu nog steeds aan het groeien in mijn buik. Ik weet dat ik het had gekund! Ook alleen! Het spijt me zo lieve ster. Ik zal altijd aan je denken. God wat mis ik je. (2016/10)

Andere uitspraken over spijtige gevoelens getuigen van emotioneel verzet tegen de situatie rondom de abortus. Tien uitspraken gaan over spijt van een gebrek aan assertiviteit. Vrouwen vinden het bijvoorbeeld spijtig niet weerbaar te zijn geweest tegen druk van anderen. Hier kunnen

zij spijt van hebben ongeacht hun overtuiging een goede keuze te hebben gemaakt. Ondanks dat zij achter hun keuze staan vinden de meeste vrouwen het spijtig dat zoiets moois als een zwangerschap in een abortus moet eindigen.

R5: Ik heb er heel veel spijt van dat ik mezelf in de situatie heb gezet dat ik een dergelijke keuze heb moeten maken. #01:10:27-8#

Binnen de levensbeschouwelijke dimensie kunnen er dus variaties van spijt optreden, die verwijzen naar een existentiële worsteling rondom de acceptatie van de werkelijkheid. Deze worsteling kan in sommige gevallen leiden tot het vinden van vrede met de keuze (zie paragraaf 4.5, thema 'acceptatie & waardering').

4.3 De sociale dimensie

Binnen de sociale dimensie interacteren mensen met anderen. Deze dimensie gaat over contact en communicatie, ook op maatschappelijk niveau. Zij behelst het ontstaan en onderhouden van gedeelde waarden en normen. Volgens Van Deurzen (2010) beweegt de mens zich hier in het spanningsveld tussen toebehoren (*belonging*) en isolatie. Zoals al in paragraaf 2.2 naar voren kwam, is abortus in veel gevallen gekenmerkt door een taboe. Zevenentwintig keer benoemen vrouwen zelf het taboe. Dit heeft gevolgen voor de manier waarop vrouwen de abortus op existentieel vlak ervaren. Binnen de sociale dimensie van de abortuservaring hebben vrouwen vooral te maken met de existentiële thema's 'sociale acceptatie', 'schaamte', 'selectieve communicatie' en 'eenzaamheid'. Rondom deze onderling samenhangende thema's ervaren vrouwen een verschuiving van de vanzelfsprekendheid van contact en communicatie. De sociale acceptatie en verbondenheid die hiermee gepaard gaan, kunnen door een abortus ontwricht raken.

Sociale acceptatie

Binnen de sociale dimensie worstelen vrouwen in het spanningsveld tussen de angst voor en ervaring van veroordeling en afwijzing en de hoop op sociale goedkeuring en acceptatie. Binnen de ruimere sociale relaties zijn vrouwen zich heel bewust dat hun keuze oordelen oproept.

Je weet wat sommige mensen van je zullen denken: Had je maar voorzichtig moeten doen; je weet dat het kan gebeuren. Sommigen veroordelen je alleen al omdat je überhaupt vindt dat je een keuze mag maken. (2015/6)

Vierentwintig keer spreken vrouwen zich uit over de angst voor oordelen en over hoe het voelt als er over je wordt geoordeeld. Zij zijn bang dat mensen denken dat ze onverantwoordelijk handelden door onveilige seks te hebben, geen vaste partner te hebben of door een keuze voor eigen plannen te maken. In sommige gevallen wijten vrouwen dat aan hun religieuze opvoeding of vertellen ze over oordelen die vanuit religieuze gemeenschappen op hen afkomen. Maar ook een groot deel van de niet religieus opgevoede vrouwen is bang voor oordelen. In het volgende citaat komt naar voren hoe een vrouw vanuit religieuze hoek met veroordeling is geconfronteerd:

R12: Want we hadden ook nog eens Pater Koopmans, die kwam ook echt op het journaal en dan gruwelijke beelden van hoe zo'n foetus (...). Nou dat was echt vreselijk, anti-abortus. Ja, daar werd je gewoon beschouwd als moordnares (...). En dan zat ik bij mijn schoonmoeder, naar dat journaal te kijken. En daar kwam die pater dan voorbij. Nou en dan, voelde ik het bloed uit mijn gezicht weg trekken, en ik kon niks tegen hun zeggen, weet je wel, daarover. #00:39:28-6#

Negen keer vertellen onderzoekdeelneemsters hoe ze met het oordeel 'moordenaar' werden geconfronteerd. Het volgende voorbeeld laat zien hoe een meisje door het oordeel van leeftijdsgenoten hiermee in aanraking kwam:

R6: Op school, met Nederlands, moesten we veel van die onderwerpen aanpakken en dan was er zo'n meidengroep en dan moet je zo'n presentatie doen. En dan mocht je ook je mening geven, die meiden dan. En een zei, ja, het zijn gewoon moordenaars, weet je wel. En dan zit je in de klas. Heb je het zelf meegemaakt. #00:15:56-5#

Binnen de sociale dimensie leidt de confrontatie met oordelen tot een ontwrichting van het vanzelfsprekende vertrouwen in sociale acceptatie. De worsteling met veroordeling kan ertoe leiden dat vrouwen zich bewust worden van hun eigen neiging tot oordelen en van de relativiteit van oordelen in het algemeen (zie paragraaf 4.5, thema 'mildheid & willen helpen).

Schaamte

Binnen de sociale dimensie is schaamte bij abortus een teken van angst voor sociale afwijzing die zich toont in zelfafwijzing. Een groot deel van de vrouwen geeft aan zich in meer of mindere mate te schamen voor de abortus, de onbedoelde zwangerschap, de reden voor abortus of de

rouwgevoelens. Vrouwen die zich schamen hebben de neiging om hun gevoelens achter te houden, zoals in het volgende citaat naar voren komt:

R4: Alleen een paar vaste collega's heb ik het wel verteld omdat ik er gewoon de hele tijd mee zat. De rest niet want ik schaamde me ook gewoon en ik durfde dat niet zo goed te delen terwijl ik eigenlijk een heel open persoon ben en alles altijd meteen op tafel gooi. #00:26:57-0#

Niet alleen een abortus, maar ook het krijgen van een 'onbedoeld' kind kan schaamte oproepen, zeker als het om een tienerzwangerschap gaat. In het onderstaande citaat komt naar voren hoe schaamte bij abortus ook gerelateerd kan zijn aan de reden om voor een abortus te kiezen:

Als ik je niet weg had gehaald, had ik je misschien wel dood gezopen. God wat haat ik mezelf. Meisjes van 16 zijn dom en naïef. Niet alle meisjes maar ik dus wel (...) Ik wilde zo nodig bij de populaire meiden horen en daar deed ik alles voor. Als je haar maar goed zit (...) Als m'n vriendinnen mij zouden laten vallen om een schande of dat ik simpelweg niet cool meer was, zou ik niet aankunnen. Mijn schaamte zit dus vooral in dat ik niet eens serieus overwogen heb om je te houden. (2015/2)

Enkele vrouwen schamen zich juist omdat zij onder sociale druk het behouden van de zwangerschap niet serieus hebben overwogen. Enkele vrouwen ervaren geen schaamte, zoals in het volgende citaat naar voren komt:

Mocht je mij herkennen in dit verhaal, vertel het me vooral. Ik sta er open in. Ik schaam me niet en vertel met liefde wat ik heb meegemaakt, als je bereid bent te luisteren. (6/2015)

Binnen de sociale dimensie kan een abortus dus leiden tot een ontwrichting van zelfacceptatie binnen de sociale omgeving, die zich uit in schaamtegevoelens. De daarmee gepaarde gaande selectieve manier van communiceren komt in de volgende paragraaf aan bod.

Selectieve communicatie

Binnen de sociale dimensie proberen vrouwen het conflict tussen het verlangen naar sociale acceptatie, de angst voor oordelen en de behoefte hun verhaal bespreekbaar te maken op te lossen door selectief over hun ervaringen te communiceren. Deze selectiviteit heeft betrekking op het verhaal en op de mensen met wie ze het verhaal delen. Op enkele uitzonderingen na

communiceren alle vrouwen selectief. Een belangrijke factor in deze selectie van mensen met wie gedeeld wordt, is vertrouwen:

R1: Twee vriendinnen weten ervan (...) De vriendinnen waarvan ik zeker wist dat ze niet zouden oordelen. #00:40:26-5#

Onderzoekdeelneemsters maken daarbij vaak onderscheid tussen dierbaren, bekenden en buitenstaanders. Twee interviewrespondenten benoemen dat ze het aan alle dierbaren vertelden. Eén daarvan maakte er ook buiten de kring van dierbaren geen geheim van. De angst voor oordelen kan vrouwen er ook van weerhouden om het aan ouders, andere familieleden of aan goede vrienden te vertellen.

R10: Omdat daar zoveel oordelen bij komen. En je gaat ook niet op een familiefeest zeggen (lachje) ja, ik had vorige week een abortus (...). In je christelijke familie, hè. Nee, dat ga je niet doen. #00:24:55-8#

Sommige doen dat wel in een later stadium, soms jaren later. Soms zijn vrouwen ook bang om vriendinnen te kwetsen, die een onvervulde kinderwens hebben en verzwijgen hun abortus. Tien keer benoemen onderzoekdeelneemsters expliciet dat het moeilijk is als abortus niet bespreekbaar is. Dit lijkt vooral het geval te zijn als zij hun ervaringen niet met dierbaren kunnen delen.

Binnen de sociale existentiële dimensie ervaren vrouwen dus een verschuiving binnen hun manier van communiceren. De vanzelfsprekendheid van open en eerlijke communicatie raakt ontwricht en vrouwen beginnen, vaak tegen hun verlangens in, aftastend over hun ervaringen te communiceren.

Eenzaamheid

Mede door de worsteling met sociale acceptatie, schaamte en de noodzaak van selectieve communicatie, kan een vrouw met abortuservaring te maken krijgen met gevoelens van eenzaamheid. Je moet het ‘uiteindelijk alleen doen’ zoals een van de respondenten vertelt in het volgende citaat:

R10: Misschien dat het, dat het wel het dragen van verdriet alleen, of deels alleen is. Dat je daar als mens door verandert (...) Dat was ook heel sterk het besef toen, van, uiteindelijk moet je het alleen doen. #01:01:52-6#

Vrouwen kunnen ook gevoelens van eenzaamheid ervaren ondanks het delen van de ervaring en het ontvangen van steun. Meerdere vrouwen vertellen dat zij het idee hebben dat het een ervaring is die je niet echt begrijpt als je zelf geen abortus hebt meegemaakt.

R7: Ik voelde me heel slecht. Maar ook heel eenzaam. Ondanks dat ik dus eigenlijk iedereen om me heen had, kon niemand mij effe, kon niemand tot mij doordringen. Ik leefde echt helemaal in mijn eigen wereld.
#00:22:05-9#

Enkele vrouwen benoemen de eigen verantwoordelijkheid voor de keuze als een van de oorzaken waarom de nasleep van abortus zo eenzaam kan voelen:

Ik was namelijk degene die deze ingreep zelf had toegestaan en dan achteraf gaan lopen piepen??? (4/2017)

Binnen de sociale existentiële dimensie beweegt een mens zich volgens van Deurzen (2010) in het spanningsveld tussen toebehoren (*belonging*) en isolatie. In het geval van eenzaamheid heeft een vrouw het idee op zichzelf teruggeworpen te zijn en ervaart weinig verbondenheid met anderen. Yalom (1980) benoemt existentiële eenzaamheid als een van de vier *ultimate concerns*¹⁴. Binnen de sociale existentiële dimensie kan er dus een ontwrichting plaats vinden van de ervaring van verbondenheid. Door gebrek aan steun, selectieve communicatie, schaamte of het idee niet echt begrepen te worden, kunnen vrouwen eenzaamheid ervaren.

4.4 De fysieke dimensie

Binnen de fysieke dimensie ervaren mensen zichzelf als zijnde een lichaam ('*Being a body*'; Van Deurzen, 2010, p. 148) met een zintuiglijke relatie tot de wereld om hen heen. Deze dimensie wordt medebepaald door de polariteit tussen leven-dood en plezier-pijn. Binnen de fysieke dimensie dringen de onbedoelde zwangerschap en abortus zich op als lichamelijke ervaringen. Gedachten en gevoelens rondom een onbekend lichaamsbewustzijn en verschuivingen op het vlak van intimiteit en seks vragen om aandacht.

¹⁴ Existentiële eenzaamheid: de spanningsverhouding tussen het bewustzijn van fundamentele eenzaamheid en de wens naar contact, bescherming of onderdeel te zijn van een groter geheel.

Lichaamsbewustzijn

Binnen de fysieke existentiële dimensie ervaren vrouwen een veranderd lichaamsbewustzijn dat om betekenisgeving vraagt. Aspecten hiervan zijn de verwerking van de fysieke pijn bij de abortusingreep, het ontstaan en weer verdwijnen van zwangerschapsverschijnselen en van de lichamelijke perceptie van de vrucht, lichamenlijk voelbare rouw- en hoop & vrees-gevoelens voor een nieuwe zwangerschap.

Op het meest basale fysieke niveau verwijst een abortus naar een medische ingreep die pijn en bloedingen veroorzaakt. De ingreep en de pijn die daarmee gepaard gaat wordt door vrouwen heel verschillend waargenomen. Enkele vrouwen zijn ontredderd door de fysieke gevolgen van de ingreep, zoals in het volgende citaat naar voren komt:

R10: Op en dag moest ik dan daar komen en toen kreeg ik een pil wat dan het vruchtje dood zou maken en dan moest je twee dagen later een soort weeën opwekker achtig iets inbrengen waardoor dat losgelaten werd (...) En ik had daarvoor gekozen omdat dat de meest natuurlijke manier was. En dat zou wel wat pijn doen maar (stilte 2 sec) daar heb ik me heel erg in vergist. Ik heb echt heel veel pijn gehad. Echt heel veel pijn. Ik heb nog nooit zoveel pijn gehad. (...) En het duurde de hele dag (...) En ik heb nog een maand lang bloedingen gehad. #00:21:10-2#

Na de abortus kan de existentiële worsteling rondom de ambivalente kinderwens, zoals beschreven in paragraaf 4.1, op fysiek niveau gepaard gaan met ambivalente gevoelens van hoop en vrees voor een nieuwe zwangerschap. Deze hoop-vrees gevoelens herhalen zich cyclisch met elke ongesteldheid. Vrouwen zijn dan ook erg bezig met gedachten over (geschikte) anticonceptiemiddelen.

R5: En ik merk ook dat ik nog steeds af en toe in de angst zit van ga ik nu zwanger zijn deze maand of niet en dan tegelijkertijd heel blij als het dan niet zo is en ook ergens heel erg verdrietig als het niet zo is (...) Uiteindelijk ook gekozen om een spiraaltje te laten zetten in de hoop dat het voorlopig dus ook even niet meer dat ik daar voorlopig niet meer over na hoeft te denken. (lachje) #01:00:45-6#

Ten tijde van de onbedoelde zwangerschap ervaren vrouwen zwangerschapsverschijnselen. De verandering van het lichaam kan een relatie met de vrucht initiëren en overwegingen over het

potentiële kind oproepen. Deze overwegingen vragen na de abortus om betekenisgeving (zie paragraaf 4.2, thema ‘Relatie met het potentiële kind’).

Er veranderde iets in mij. Nog nooit had ik met zulke grote borsten rondgelopen. En nog nooit had ik zoveel overgegeven en boven de wc-pot gehangen als ik toen deed. Mijn lichaam veranderde evenals mijn gedachtes dat deden. Ik werd verliefd op de gedachte dat ik een kindje droeg van de man van wie ik zoveel hield. Ik werd verliefd op de gedachte aan mijn toekomstige kind. (2015/11)

Soms ervaren vrouwen letterlijk de aanwezigheid van de vrucht, ook al in een vroeg stadium van de zwangerschap. Enkele respondenten beschreven bovendien een ‘gevoel van zwanger zijn’ of een lichamenlijk waarneembaar ‘moedergevoel’:

Dat warme gevoel, als ik mijn hand op mijn buik legde, wetend dat zich daarbinnen een leventje ontwikkelde. (6/2015)

Naast opluchting of bevrijding is een fysiek ervaren gevoel van gemis of leegte een veelvoorkomende lichamenlijke waarneming na de abortus. Deze fysiek voelbare rouw wordt elf keer benoemd. In het volgende citaat verbindt de respondent de ervaring van leegte na de abortus aan het voorafgaande besef van de ontwikkeling van de vrucht in haar lichaam:

R8: Ik ben heel gevoelig, ik heb dat echt allemaal kunnen voelen, ook al was dat heel pril. Ik wist perfect wat ervan binnenuit aan het gebeuren was, ik heb dat allemaal gevoeld, dus dat (stilte) dat maakt die leegte ineens zo letterlijk, fysiek gewoon, en, ja dat is gek. #01:42:53-7#

Tot slot kan de abortus ook een nieuwe lichamenlijke gewaarwording stimuleren die als positief wordt ervaren: het besef en lichamenlijk gevoel van een vruchtbaar en werkend lichaam. Dit gevoel werd door vrouwen gewaardeerd als een aspect van vrouw-zijn.

Binnen de fysieke dimensie kan er dus een ontwrichting plaats vinden van het lichaamsbewustzijn zoals het voor de onbedoelde zwangerschap bestond. Samenvattend zijn de hiervoor beschreven aspecten te duiden als een existentiële worsteling met de betekenisgeving aan een onvoltooide transitie naar moederschap. Waar een zwangerschap met de pijn maar ook met de vreugde van een geboorte afloopt, eindigt de onbedoelde zwangerschap voor deze vrouwen in een abortus, soms met opluchting maar ook met leegte.

Intimiteit en seks

Onbedoelde zwangerschap en abortus komen voort uit seks. Binnen de fysieke dimensie van existentiële betekenisgeving kunnen vrouwen veranderingen in de intieme sfeer ervaren die voortkomen uit dit besef. De existentiële worsteling tussen plezier en pijn die Van Deurzen (2010) beschrijft, komt hier sterk naar voren. Een veranderd lichaamsbewustzijn, in het bijzonder de hoop en vrees voor een nieuwe zwangerschap, maar ook abortusgerelateerde aspecten in de relatie met de verwekker of partner leiden tot een veranderde beleving van intimiteit en seks.

Deze uit zich voor acht van de dertien interviewrespondenten in terughoudendheid en vrees dat verdriet of angst tijdens de seks zou ontstaan. Het volgende citaat laat zien hoe een vrouw dit duidt als een zoektocht naar vertrouwen op het fysieke niveau:

*R4: Want om weer intiem met iemand te zijn, dat vond ik echt wel heel erg lastig. Om daar weer aan te beginnen. En om dat weer te vertrouwen.
#00:51:16-3#*

Soms is deze terughoudendheid van korte duur. Alleen de eerste keer of enkele keren na de ingreep zijn dan 'raar'. Over het algemeen groeien de vrouwen over de terughoudendheid heen en hervinden plezier in intimiteit en seks. Binnen de fysieke dimensie kan de abortus dus leiden tot een worsteling en het herstel van fysiek-emotionele veiligheid en plezier op intiem vlak.

4.5 Uitkomsten van betekenisgeving

Hieronder komen de uitkomsten van het proces van betekenisgeving aan de existentiële thema's aan bod. Deze uitkomsten overstijgen het antwoord op de deelvraag, maar zijn een belangrijk onderdeel van de manier waarop de onderzoekdeelnemers zijn omgegaan met de existentiële thema's. Zoals in paragraaf 2.2 naar voren kwam, kunnen mensen bij ingrijpende ervaringen na een proces van betekenisgeving tot nieuwe betekenis komen. Vrouwen vertellen frequent dat zij in de loop van de tijd nieuwe inzichten opdoen of veranderingen ondergaan die ze benoemen in termen van 'leren' of 'persoonlijke groei'. Thema's die naar voren komen zijn 'zelfvertrouwen en zelfzorg', 'acceptatie & waardering', 'mildheid en willen helpen', 'hechtere relaties' en 'bespreekbaar maken'. De uitkomsten van betekenisgeving zijn verkennend gekoppeld aan de existentiële dimensie waarbinnen het proces van betekenisgeving zich met name voltrekt. Zo ontstaat een beeld van hoe vrouwen na een worsteling met existentiële thema's ook tot nieuwe betekenis kunnen komen.

Zelfvertrouwen & Zelfzorg

Onderzoekdeelnemers benoemden 37 keer ontwikkelingen met betrekking tot zelfvertrouwen en verbeterde zelfzorgpraktijken. Tijdens de onbedoelde zwangerschap en na de abortus werden zij op zichzelf teruggeworpen. Zij moesten voor een deel uit eigen kracht de draad weer oppakken.

R4: In het begin totaal niet want toen was ik een groot wrak (...) Dit gaat nooit meer goed komen. En laat mij maar in mijn bed en ik kom er niet meer uit. Maar toch heb ik ergens de kracht gevonden om er weer uit te komen zelf. Want je bent zelf de enige die het kan doen. #01:20:41-3#

Een deel van de vrouwen vertelt dat ze na de abortus autonomer en assertiever in het leven staat en beter haar eigen grenzen kan aangeven. Deze vrouwen leren bijvoorbeeld op te komen voor zichzelf in werksituaties, kritisch te kijken naar de persoonlijkheid van mannen waar ze mee daten en respectvoller met hun eigen lichaam om te gaan. Dit kan gepaard gaan met een zeker verlies van naïviteit en het aannemen van een meer kritische houding ten opzichte van het leven.

R8: Niemand zo snel vertrouwen, niet naïef zijn, keigoed over dingen nadenken, niks impulsief doen, nu weet ik het, ja (...) maar met de liefde, ik ben zo'n oneindige romanticus, je doet alles voor de liefde en je volgt je hart enzo, maar dus ja, nu weet ik dat je dat beter niet doet (lachje). Hoe erg dat dan ook is. #01:12:43-1#

De confrontatie met oordelen van anderen zet aan tot denken en kan vrouwen stimuleren hun eigen overtuigingen als maatstaf aan te nemen.

R3: En vroeger had ik dat wel heel erg de mening van mijn ouders, als die het maar goed vinden. Maar nu denk ik van ja, (lachen) 't is mijn leven en het is leuk als je me steunt, maar als je dat niet doet, tja. #0:33:47-8#

Met een toename aan zelfvertrouwen kan ook een betere zelfzorg gepaard gaan. Veel vrouwen die in de loop van het rouwproces schuldgevoelens ervoeren zijn hierdoor hard en verwijtend naar zichzelf toe geweest. Op een gegeven moment kan meer begrip ontstaan voor de situatie waarin de vrouw de keuze heeft gemaakt:

Ik ben ook mijn eigen situatie mild gaan bekijken. Bij mijn derde kindje had ik geen keus en bij mijn zesde nam ik wel de keuze. (2016/2)

Voorbeelden van concrete zelfzorgpraktijken die vrouwen zichzelf aanleren zijn rust nemen ondanks verplichtingen, meer ruimte maken voor plezier, het delen van emoties ondanks schaamte en om hulp vragen.

R10: Dit weekend ga ik niet te veel van mezelf eisen, want dit is heftig. Een paar jaar geleden had ik gezegd, stel je niet zo aan en ga gewoon wat doen. En dan had ik me heel slecht gevoeld. En nu omarm ik het meer of zo, en dan ga ik gewoon lekker een filmpje kijken en dat mag ook.
#00:48:57-7#

Deze groei in zelfvertrouwen en zelfzorg is mogelijk te duiden in termen van uitkomsten van betekenisgeving binnen de persoonlijke dimensie. Vrouwen maken vorderingen in het omgaan met zichzelf, door bijvoorbeeld beter af te stemmen op hun behoeften.

Acceptatie & waardering

De thema's acceptatie en waardering omvatten de acceptatie van de abortus als onderdeel van het leven, het waarderen van kansen die er zonder de abortus niet waren geweest, de waardering voor de ervaring van zwangerschap en moederschapsgoedens en de intentie iets positiefs uit de ervaring te halen en dit in het eigen leven te integreren. Dit thema is 27 keer genoemd.

In de interviews geven op één uitzondering na alle vrouwen aan dat ze de beste keuze in de gegeven situatie hebben gemaakt en dat ze deze keuze voor een groot deel hebben geaccepteerd. Acceptatie kan in dat geval ook betekenen dat zij pijn en gemis als onderdeel van het leven accepteren.

R10: Misschien is dat een stukje acceptatie. Het mag ook steken.
#01:35:53-4#

Tien onderzoekdeelnemers geven aan dat zij waardering voelen voor de kansen die zij door hun keuze konden benutten. Door de keuze voor abortus konden vrouwen studeren, werken, groeien op persoonlijk vlak, relaties de ruimte geven, reizen of nieuwe projecten realiseren.

Ineens dringt het tot me door... Wat was ik sterk. Om mijn gevoel te kunnen volgen. Gevoelens die er toen ook mochten zijn. Gevoelens die ik nu heel anders ervaren zou hebben. Wat ben ik dankbaar. Dankbaar dat ik je beloofd heb dat ik iets met mijn leven zou doen wat ik niet gedaan zou hebben als jij op aarde gekomen was. Ik heb je een belofte gemaakt. We

hebben gesproken. Ik heb me aan mijn belofte gehouden. Wat ben ik dankbaar voor alles wat er voortgekomen is uit deze belofte. (4/2016)

Enkele vrouwen benoemen dat zij ondanks het verlies waarderen dat zij mochten ervaren hoe het is om zwanger te zijn en moedergevoelens te ervaren. Een groot deel van de vrouwen geeft zichzelf op een gegeven moment toestemming om ‘door te gaan’. Zij willen zich weer openstellen voor wat het leven te bieden heeft. Bij vrouwen met een kinderwens kan de hoop op een toekomstige zwangerschap in fijne omstandigheden hier onderdeel van zijn. Vrouwen vinden troost in het idee dat zij nog moeder kunnen worden op een manier die bij hun voorstellingen van goed ouderschap past.

R8: Ik neem al mijn tofste speelgoed vanuit mijn kindertijd mee, en ik zet het daar al en voilà (...) en hij ook, dat zit goed. Alleen niet meteen natuurlijk, maar 't is een leuk toekomstbeeld dat we al delen. #01:28:11-6#

Een mogelijke interpretatie van de bovengenoemde ontwikkelingen duidt op uitkomsten van betekenisgeving binnen de levensbeschouwelijke dimensie, met name rondom het thema ‘levensoriëntatie’. Door een ontwrichting van hun toekomstbeelden en de confrontatie met de onvoorspelbaarheid van het leven, nemen sommige onderzoekdeelneemsters een nieuwe levenshouding aan. Zij leren pijn te accepteren, te waarderen wat er is, maar hopen ook op kansen en mogelijkheden in de toekomst.

Mildheid & willen helpen

Bijna even vaak als acceptatie en waardering, namelijk 24 keer, benoemen vrouwen een verlangen anderen te helpen of geven ze aan dat hun vermogen om met anderen mee te voelen is gegroeid. Deze uitingen van empathie zijn vaak gericht op lotgenoten, maar vrouwen vertellen ook in het algemeen een mildere houding te hebben ontwikkeld. In de ervaringsberichten komt het verlangen te helpen negen keer naar voren in de vorm van steunbetuigingen en advies.

Ik wil nog meegeven aan elk meisje/vrouw; denk er goed over na voor je een besluit neemt en denk na wat de toekomst voor jullie kan brengen, welk besluit jullie ook nemen. Het is jouw besluit en dat kan niet goed of slecht zijn, alleen maar moeilijk. Sterkte voor iedereen die voor deze keuze staat of heeft gestaan. Veel liefs, Alleen. (6/2013)

Onder de respondenten zijn vrouwen die andere ongewenst zwangere vrouwen naar de arts begeleiden en vrouwen die gedichten of blogs publiceren over de abortuservaring in de hoop daarmee ook andere betrokkenen te steunen.

R1: Dat is hoe ik dingen een plekje geef. En dat werkt voor mij gewoon heel erg goed. Ik kan het blijkbaar ook voor anderen, dat wist ik niet. Dat ik ook op andermans verhaal kan schrijven. #01:04:57-4#

Vrouwen benoemen ook dat zij minder oordelen en meer met anderen meeleven. Door een confrontatie met hun eigen lijden lijken zij sensitiever te zijn geworden voor het lijden van anderen.

R7: Ik merk dat ik zelf wel veel meer begaan ben met anderen ook. Dat ik empathisch wel echt sterker ben geworden #00:43:56-5#

Meerdere vrouwen benadrukken dat ze vóór hun eigen abortus over de keuze van andere vrouwen oordeelden. Het volgende citaat is een voorbeeld van een besef dat in interviews en ervaringsberichten telkens weer terugkomt.

R2: Mijn standpunt was van als je er niks aan kon doen, als je verkracht werd, en je werd zwanger van diegene, laat het alsjeblieft weghalen. Maar als het je eigen stomme schuld is. Als je geen condoom gebruikt, ja, leef er maar mee. Pech. Maar als je er zelf mee geconfronteerd wordt, ga je er heel anders over nadenken. #00:13.04-3#

Vanuit dat besef komen meerdere vrouwen tot het inzicht dat je in veel gevallen pas kan oordelen over een situatie wanneer je die zelf hebt meegemaakt. De ontwikkelingen van mildheid en willen helpen zijn te duiden in termen van betekenisgeving binnen de sociale existentiële dimensie, met name rondom het thema sociale acceptatie. Vrouwen hebben zelf ervaren hoe pijnlijk het is om veroordeeld te worden en willen anderen de sociale acceptatie geven die zij hebben gemist.

Hechtere relaties

Eenentwintig keer geven onderzoekdeelnemers aan dat sommige van hun relaties tijdens de abortuservaring hechter werden. In een situatie waarin vrouwen bang zijn in de steek gelaten te worden, staan ook de relaties met dierbaren op scherp. De situaties waarin vriendinnen en

familieleden er wel zijn komen iets vaker voor dan die waarin ze er niet zijn. Meerdere malen vertellen vrouwen hoe met name vriendinnen steunen in een moeilijke tijd.

R7: Het waren niet alleen woorden, ze waren d'r ook echt. Ik heb weken niet alleen geslapen. (...) Elke nacht was er wel een vriendin bij mij.
#00:32:29-4#

Als dierbaren er zijn voor de onderzoekdeelnemers, kan zich dat in grote dankbaarheid en een versterking van de relatie uiten:

R1: Ik was op dat moment gewoon even een hele verdrietige dochter die haar ouders nodig had (...). En ze waren er. Ik denk voor het eerst in mijn hele leven. En ze hebben daarmee eigenlijk alles goed gemaakt.
#00:45:27-6#

Ook een partnerrelatie kan door het samen doorstaan van de beproeving hechter worden.

R2: We zijn meer naar elkaar toe getrokken en hebben gezegd, we kunnen dat samen overleven, dan kunnen we de rest ook, nou kunnen we verder. En we zijn bij elkaar en we geven nog steeds hartstikke veel om elkaar. We gaan gewoon verder #0:22:18-2#

Deze toename aan verbondenheid op het vlak van intieme relaties is mogelijk te duiden in termen van betekenisgeving binnen de persoonlijke existentiële dimensie.

Bespreekbaar maken

En ik praat erover wanneer ik dat wil, al is het tegen de tv. (2018/1)

Eenentwintig keer benoemen onderzoekdeelnemers expliciet hun verlangen de abortuservaring bespreekbaar te maken. Ook alle 43 ervaringsberichten zijn te duiden als uitingen van het verlangen de abortus in anonimiteit bespreekbaar te maken. Ze zijn echter niet meegeteld in de codering van deze uitkomst van betekenisgeving, omdat de schrijfsters van ervaringsberichten zich niet altijd expliciet uiten over het belang van het bespreekbaar maken van hun abortuservaringen.

Zestien keer noemen vrouwen hun wens begrip te ervaren en maskers af te zetten. Zij willen geen geheim meer maken van de abortus of de bijbehorende gevoelens. Enkele vrouwen hebben

het verlangen om hun ervaring ook in de publieke sfeer bespreekbaar te maken en het taboe rondom abortus te doorbreken.

I: En zou je dat willen dat het in het openbaar bespreekbaar is? #00:49:59-4#

R4: Ja. Ik merkte dat het mij wel gewoon goed deed om d'r gewoon over te kunnen praten. En dat het geen geheim hoefde te zijn (...) Want het is best wel zwaar om een groot geheim met je mee te moeten dragen. #00:50:10-7#

Enkele vrouwen vertellen dat ze in het begin dachten alleen te staan, maar dat ze er op een gegeven moment achter kwamen dat veel andere vrouwen vergelijkbare ervaringen hebben. Soms kan er in de loop van de tijd het verlangen ontstaan om de ervaring te delen om anderen te helpen. Ook in de ervaringsberichten komt opvallend vaak het verlangen naar voren anderen te helpen en te steunen. In dit citaat adviseert een schrijfster heel expliciet het delen van de ervaring:

Het is zo belangrijk om het te delen. Ook na afloop. Als ik het over kon doen, zou mijn keuze waarschijnlijk niet anders zijn geweest, maar ik zou het niet nog een keer alleen kunnen doen. Houdt het niet in jezelf. Wat je gevoelens ook zijn, uit het. Ook al voel je spijt, verdriet, opluchting, blijdschap, onverschilligheid. Deel het. Het maakt de last zo veel lichter (...) (6/2015)

Het thema ‘bespreekbaar maken’ kan mogelijk worden geduïd in termen van betekenisgeving aan de existentiële thema’s binnen de sociale dimensie, met name rondom het thema ‘selectieve communicatie’. Vrouwen doorbreken (een deel van) hun communicatieve terughoudendheid en de daarmee gepaard gaande schaamtegevoelens en uiten zich over hun ervaringen.

4.6 Samenvatting

Het antwoord op deelvraag 1 ‘*Welke existentiële thema’s zijn van belang voor vrouwen met een afgebroken onbedoelde zwangerschap?*’ is als volgt beknopt samen te vatten: Vrouwen, die een vorm van hulpverlening of uitwisseling hebben gezocht, krijgen na hun abortuservaring te maken met een breed palet aan existentiële thema’s binnen de persoonlijke, levensbeschouwelijke, sociale en fysieke dimensies.

Binnen de persoonlijke dimensie worstelen onderzoekdeelnemers met verschuivingen op het vlak van verlangens, vertrouwen in intieme relaties en identiteitsbeleving. De verschuiving in

verlangens toont zich in innerlijke conflicten rondom de kindwens. Op het vlak van intieme relaties komen verhoudingen op scherp te staan en is er een grote behoefte aan steun en begrip of bevestiging van de mensen die het dichtstbij hen staan. Veranderingen in de identiteitsbeleving zijn met name te duiden als processen van volwassenwording en confrontatie met gevoelens van moederschap.

Binnen de levensbeschouwelijke dimensie worstelen vrouwen met de morele en levensbeschouwelijke betekenis van hun keuze voor abortus. Dit uit zich in het onderhouden van een relatie met het potentiële kind en het besef van verantwoordelijkheid voor een keuze met ingrijpende gevolgen voor alle betrokkenen. Naast morele worstelingen kan er ook een ontwrichting van de levensoriëntatie van vrouwen optreden, die zich uit als de confrontatie met de onvoorspelbaarheid van het leven en een ontwrichting van toekomstbeelden. Niets is meer zoals het was, ook de toekomst niet.

Binnen de sociale dimensie is er sprake van een ontwrichting van de vanzelfsprekendheid van contact en communicatie en de daarmee gepaard gaande sociale verbondenheid en acceptatie van mensen in het algemeen. Dit komt naar voren in angst voor veroordeling, gevoelens van schaamte en de zoektocht naar sociale acceptatie. Veel onderzoekdeelnemers gaan selectief communiceren, en delen alleen stukken van hun verhaal met mensen die ze vertrouwen. Eenzaamheid kan het gevolg zijn.

Binnen de fysieke dimensie krijgen vrouwen te maken met de worsteling omtrent de betekenisgeving aan onvoltooide transitie tot moederschap, op het vlak van lichaamsbewustzijn, intimiteit en seks. Opkomende en weer verdwijnende zwangerschapsverschijnselen, hoop en vrees voor een nieuwe zwangerschap, en fysiek ervaren gevoelens van leegte of gemis vragen na de abortus om betekenisgeving. Intimiteit en seks kunnen een spannend en zelfs onveilig terrein vormen, waarbinnen weer vertrouwen in anticonceptie en relationele veiligheid moet ontstaan.

De worsteling met existentiële thema's bij abortus kan het bestaan van vrouwen binnen alle dimensies van hun bestaan raken en vraagt om betekenisgeving die tot persoonlijke groei kan leiden. Deze aspecten van persoonlijke groei kunnen mogelijk geduid worden als uitkomsten van betekenisgeving binnen de existentiële dimensies.

HOOFDSTUK 5: RITUELE VORMEN

In dit hoofdstuk zal het antwoord op deelvraag 2 besproken worden:

Welke rituele vormen gebruiken deze vrouwen in de praktijk?

Vrouwen met abortuservaring spreken over diverse rituele vormen, zowel in de interviews alsook in de ervaringsberichten. Het gaat hierbij om rituelen met een uiteenlopende ‘graad van ritualisering’ (Grimes, 2010) van heel eenvoudig tot complex. Bij sommige heel eenvoudige of mentale rituele vormen vond er in de analyse een afweging plaats of zij wel of niet als ritualiseren konden gelden (zie ook paragraaf 8.2, Rituele vormen). Om hier zicht op te krijgen is bij de selectie van de ervaringsberichten en de analyse van rituele vormen het criterium van de aanwezigheid van minimum twee rituele elementen opgesteld. Zoals in paragraaf 2.3 aangegeven, beschrijft Grimes verschillende rituele elementen zoals bijvoorbeeld rituele objecten en rituele plekken. Om een indruk te geven van de complexiteit van een ritueel, is hieronder aan de hand van het aantal rituele elementen een graad van ritualisering aan de rituele vormen toegekend (zie voor een compleet overzicht Bijlage A).

5.1 De graad van ritualisering

De rituele vormen zijn als volgt geduid: lage graad van ritualisering: 2 of 3 rituele elementen, gemiddelde graad van ritualisering: 4 rituele elementen en hoge graad van ritualisering: 5-6 rituele elementen.

Categorie	Aantal rituele elementen	Graad van ritualisering
Naamgeving	2	Laag
Symbolen	2-3	Laag
Kunstzinnig uiten	3	Laag
Symbolische datums	3	Laag
Contact maken met voorstelling v. potentieel kind	2-4	Laag of gemiddeld

Categorie	Aantal rituele elementen	Graad van ritualisering
Sieraad	2-4	Laag of gemiddeld
Bewaren	3-4	Laag of gemiddeld
Zorgen voor een dier	3-6	Laag tot hoog
Begraven/verbranden	4	Gemiddeld
Tatoeage	4	Gemiddeld
Publiceren	4	Gemiddeld
Viering/eerbetoon	3-6	Laag tot hoog
Aanraken/aandacht v. lichaam	3-7	Laag tot hoog

Tabel 5.1: Graad van ritualisering

Er zijn minder complexe rituelen gevonden dan rituelen met een lage of gemiddelde graad van ritualisering. Alleen bij het *Womb Healing* ritueel zijn alle zeven rituele elementen aanwezig. Dit is niet verbazingwekkend aangezien het ritualiseren bij abortus vaak neerkomt op experimenteren in een taboe-context waarin er beperkte hulpbronnen beschikbaar zijn (zie paragraaf 8.2).

5.2 Rituele vormen

De rituele vormen zijn in de loop van de analyse geordend aan de hand van verzamelbegrippen. In bijlage A is een tabel opgenomen met alle individuele rituele vormen die in het onderzoek zijn gevonden. In deze paragraaf komen de verzamelbegrippen op volgorde van frequentie aan bod. Hieronder zijn alle categorieën van rituele vormen weergegeven.

Figuur 5.2: Rituele vormen hiërarchisch geordend naar frequentie

Publiceren

Het publiceren van ervaringsberichten met rituele elementen is de meest gevonden vorm van ritualiseren. Hier tonen vrouwen hun ervaringen aan een online publiek van lotgenoten. In deze teksten zijn symbolen, brieven, gedichten of vormen van verbeelding van het potentiële kind opgenomen. Ook in de interviews kwam de publicatie van blogs en gedichten voor.

Dit keer ga ik een heel persoonlijk verhaal met jullie delen, niet over mijn reis, maar over mijn afgelopen jaar. Dit onderwerp kan nogal wat teweegbrengen, omdat het op dit moment niet goed bespreekbaar wordt gemaakt. Mijn doel is dan ook om dit te veranderen en er openheid over te krijgen, zodat anderen ook geholpen kunnen worden¹⁵.

¹⁵ Opening blog. Met toestemming van respondent in te zien op: travelbyliv.com/2017/02/28/the-only-way-is-up

Contact maken met een voorstelling van het potentiële kind

Vrouwen vertellen geregeld hoe ze voor en na de abortus contact proberen te maken met het potentiële kind. De vrouw richt zich dan in gedachten of woorden met een boodschap aan het 'kindje' of 'zieltje'. Vrouwen roepen na de abortus ook beelden op van het potentiële kind en zien het als het ware opgroeien. Achttien keer komt naar voren hoe onderzoekdeelnemers zich een voorstelling maken van het potentiële kind als engel, vlinder, ster of in een enkel geval als een bloem.

R6: Het is nu een sterretje aan de lucht, of een vlindertje, of een engel op mijn schouder, of zoiets. Zo kijk ik naar Jonas, ja. #00:35:25-3#

Geregeld verwijzen vrouwen daarbij naar een vorm van reïncarnatie, hemel of ervaren de 'aanwezigheid' van het kindje in hun leven. De twee vormen van ritualiseren van het contact maken en het maken van een voorstelling van het potentiële kind komen vaak samen voor.

R1: Mijn dochter zegt ook heel vaak: 'Dat is mijn zusje'. En dan wijst ze naar de stoel ofzo. En dat is ook vanuit fantasie. Maar dat doet ze nu sinds een paar maanden, heeft ze het in een keer over haar zusje (...). 'Wil je zusje ook iets eten?'. Ik ga er maar in mee en dan denk ik het is fantasie. Maar ergens denk ik, zou het zo werken, kan dat? #00:19:49-9#

Bewaren

Ik kon meekijken op de echo en je zag echt al een klein wondertje zitten. De echo kregen we mee naar huis en sindsdien bewaar ik die altijd in mijn portemonnee. Het hoort bij mij en daarom draag ik het altijd bij me. (4/2014)

Veel vrouwen bewaren voorwerpen die hen aan het potentiële kind of de zwangerschap herinneren. Tweeëntwintig van de 56 onderzoekdeelnemers hadden de afdruk van het echografische onderzoek bewaard. De meesten hadden er bewust om gevraagd de 'echo' mee naar huis te mogen nemen. Andere vrouwen waren door de arts of verpleegkundige gevraagd of hadden de echo gewoon gekregen. Een groot aantal vrouwen koestert de echo vervolgens door hem op een speciale plek op te bergen en er op bepaalde momenten naar te kijken. In de interviews is ook meerdere malen verteld over een uitgebreidere vorm van geritualiseerd

bewaren: de bewaardoos. Hierin wordt de echo bewaard samen met andere herinneringen zoals bijvoorbeeld de positieve zwangerschapstest, tekeningen van de kindjes, brieven en kaartjes van vriendinnen.

Aandacht voor symbolische datums

Veel vrouwen vertellen dat zij bezig zijn met de datums die aan de zwangerschap of abortus relateren. Voor sommige vrouwen is dat de datum van de abortus, voor anderen de uitgerekende datum of de datum van het ontdekken van de onbedoelde zwangerschap. Vijftien van de 56 vrouwen gaven aan bijzondere waarde te hechten aan deze dagen. Vaak is de rouw rondom deze dagen sterker voelbaar en worden er geritualiseerde handelingen uitgevoerd om bij de ervaring stil te staan (zie bijlage A voor voorbeelden). Sommige vrouwen geven aan dat de datum voor hen een specifieke symbolische waarde heeft.

R9: (...) ik wilde heel graag iets doen en ik wilde stilstaan bij het leven vieren, want dat was het voor mij. De zwangerschap was ook een soort teken en bevestiging van mijn lijf, dat die aan mij liet zien, van maak je maar geen zorgen want je kan nog zwanger worden (...) daarom ga ik niet op de dag dat ik de abortus heb gepleegd, ja vieren, of erbij stil staan, maar juist op de dag dat ik was uitgeteld.

Naamgeving

*Hope, zo heb ik je genoemd.
(5/2013)*

Ongeveer een vierde van de onderzoekdeelnemers gaf het potentiële kind een naam. Dit kan een naam zijn zoals die aan een pasgeboren kindje gegeven zou worden of een meer imaginaire naam. Naamgeving kan ontstaan tijdens de zwangerschap of pas na de abortus. Er zijn ook vrouwen die dit bewust doen omdat ze het idee hebben dat het ze bij de verwerking kan helpen. Geregeld wordt er gekozen voor een meisjes- of jongensnaam omdat de vrouw een intuïtief gevoel heeft over het mogelijke geslacht van het potentiële kind. In sommige gevallen geven de vrouw en haar partner of ex-partner samen een naam aan het potentiële kind en gebruiken de naam om er over te spreken. Enkele vrouwen geven expliciet aan geen behoefte te hebben aan naamgeving.

Kunstzinnig uiten

Meerdere vrouwen drukken hun ervaringen uit op een kunstzinnige manier. In de ervaringsberichten krijgt dit vooral vorm in gedichten. In de interviews komen er naast gedichten ook tekeningen, collages, video en een idee voor een uitgebreider kunstproject aan bod.

Hieronder volgt een gedicht dat is opgenomen in een ervaringsbericht:

*Jij
Ik wou je zo graag
Het borrelde
Het bruiste
Mijn hart
Het groeide
Het liep over
Jij
Nooit heb ik dit gevoeld
Het heimelijke verlangen
Om met jou te zijn
Het gevoel
De gedachte
De toekomst
Jij
Alles zou veranderen
Het leven
De liefde
Het verstand
Alle emotie
Mijn lichaam
Jij
Nee
Het kon niet zo zijn
Maar ik mis je
Ook al ken ik je niet
En zal ik je nooit leren kennen
Ik vergeet je nooit
Jij
(6/2016)*

Andere symbolen

In de meeste rituele vormen komen symbolen voor, zoals bijvoorbeeld in de keuze voor een tatoeage. Er zijn echter ook voorbeelden waarin het symbool op zichzelf staat. Een vrouw koos bijvoorbeeld voor een abortuskliniek dichtbij de kust, omdat zij haar ervaring symbolisch met de zee verbond. Een andere vrouw voelde herkenning bij het logo van de abortuskliniek. Andere voorbeelden zijn het zoeken naar en herkennen van betekenis in symbolische teksten en muziek.

Ik moest wachten op de uitslaapkamer in een bed en ik hoorde het liedje van Seal - Kiss from a rose. Dat was het laatste liedje wat we samen hebben kunnen luisteren. Ik moest huilen. Want het klopte zo. 'You became the light on the dark side of me'. Ik werd geroepen en mocht meelopen naar de behandelkamer. (2016/10)

Eerbetoon of viering

Het eerbetoon en de viering zijn voorbeelden van complexe rituele vormen die in de interviews en ervaringsberichten naar voren komen. In de interviews zijn vier van deze rituelen benoemd, die bedoeld zijn om het potentiële kind te eren, of om dankbaarheid voor een deel van de ervaring te tonen. Een vrouw staat bijna jaarlijks op de datum van de abortus stil bij de gebeurtenis door op een bijzondere plek te zingen en witte bloemen in het water te werpen. Een andere vrouw liet samen met haar partner een wensballon met een wens voor het potentiële kind naar de hemel stijgen. Twee vrouwen staken samen met de partner/ex-partner kaarsjes aan om het potentiële kind te eren. In de interviews gaven twee vrouwen aan hun eerbetoon ook als een viering te beleven en dankbaarheid te voelen voor de zwangerschap en de steun die ze rondom de abortus hadden ontvangen.

R7: Ik wilde gewoon een keer de verjaardag vieren. Gek he? (...). Ik heb op de dag dat ik uitgerekend was, heb ik een etentje hier gegeven voor mijn vriendinnen allemaal. En een brief geschreven om ze te bedanken.

Tatoeage met symbolische waarde

R6: Daar staat deze tattoo ook voor. (...) Als ik hier naar kijk, als ik het even moeilijk heb, dan denk ik van weet je, ik heb dat overleefd, dan kan ik dit ook doen. #00:57:14-8#

Vier van de dertien geïnterviewde vrouwen hadden na de abortus een tatoeage laten zetten. De tatoeages zijn altijd na de abortus geplaatst. In de tatoeage komt tot uitdrukking hoe de vrouw tegen de abortus aankijkt. In de ervaringsberichten wordt deze vorm van ritualiseren één keer benoemd. Twee andere vrouwen hadden een tatoeage overwogen, maar hier uiteindelijk niet voor gekozen omdat ze het niet prettig vonden om nieuwsgierige vragen over de betekenis te moeten beantwoorden.

Fysieke aanraking of aandacht voor het lichaam

Enkele keren beschrijven vrouwen hoe zij via het lichaam bij de abortuservaring stilstonden. Deze vorm van ritualiseren staat centraal in het *Womb Healing* ritueel waaraan twee respondenten hadden deelgenomen. Hier gaan vrouwen in een geleide meditatie met hun aandacht naar de baarmoeder en proberen zij te ervaren wat er daar leeft. Andere lichamelijke vormen van ritualiseren zijn het aanraken van de buik of het stilstaan bij het gevoel van het potentiële kind in de buik.

R7: Ze hebben me echt een zwangerschapsmassage gegeven, dat ik op mijn zij lag zeg maar. Dat ze alle punten behandeld hebben waar je last van hebt in je rug als je zwanger bent, dus uiteindelijk was het ook goed.

#00:24:37-4#

I: Hoe was dat dan? Wat deed dat, die massage, zo die dag daarvoor?

#00:24:35-5#

R7: Ja weet ik niet, misschien effe ons momentje samen nog (...). Ik heb daar wel van genoten ook hoor. #00:24:54-6#

Begraven of verbranden

Enkele onderzoekdeelnemers begraven of verbranden voorwerpen die ze met de abortus verbinden. Twee vrouwen vertellen dat ze de vrucht zelf begroeven. In de ervaringsberichten komt de rituele vorm van het begraven of verbranden vier keer voor en in de interviews één enkele keer.

R8: Mijn mama had zo'n witte steen in de vorm van een ster en toen hebben we het daar in een bloemenperk in de tuin, hebben we het samen begraven en daar ligt die witte ster daar zo op. #01:22:14-3#

Sieraad kiezen of krijgen en dragen

R7: Ik heb een kettinkje gekregen. Dus die heb ik elke dag om (...) die heb ik van mijn moeder gekregen op 20 augustus, dat ik was uitgerekend. (...) Die heb ik ook geen één dag meer afgedaan. #00:19:35-4#

Twee interviewrespondenten en twee schrijfsters van ervaringsberichten vertellen dat ze een sieraad hebben gekozen of van een dierbare hebben gekregen en dat het dragen van het sieraad symbool staat voor een aspect van hun ervaringen.

Zorgen voor een dier

Een respondent vertelt dat ze na de abortus een katje heeft geadopteerd en daarbij alle kraamrituelen in acht heeft genomen die gebruikelijk zijn bij de geboorte van een baby. Zij maakte een geboortekaartje en verstuurde dat aan vrienden en familie en nodigde ze uit om op kraamvisite te komen. Enkele dierbaren gingen hierin mee en namen ingepakte cadeautjes mee. Een andere vrouw had een jong hondje in huis genomen. Zij verbond deze nieuwkomer in haar gezin aan een nieuwe positieve start na een moeilijke periode.

5.3 Sociale inbedding

Hier volgen enkele observaties met betrekking tot de sociale inbedding van het ritualiseren. Vrouwen ritualiseren alleen of samen met dierbaren en bijna uitsluitend in de privésfeer. Veel vrouwen krijgen ondersteuning bij het ritualiseren. Meerdere vrouwen lieten bijvoorbeeld de tatoeage samen met hun partner zetten. Collages en brieven zijn samen met partners, ex-partners of vrienden gemaakt. Vrouwen kregen sieraden cadeau. Een vrouw ritualiseerde met een groepje vriendinnen. Collectieve rituelen zijn echter zeldzaam. Er zijn ook rituele vormen die bijna altijd alleen worden uitgevoerd. Zo gebeurt het bewaren meestal alleen, net als het contact maken met een voorstelling van het potentiële kind. De vrouw neemt bijna altijd zelf het initiatief om te ritualiseren. Met uitzondering van het semipublieke¹⁶ *Womb Healing* ritueel, zijn alle rituele vormen in dit onderzoek in de privésfeer uitgevoerd. Er zijn geen publieke rituelen aangetroffen.

¹⁶ Semipubliek duidt hier op de toegankelijkheid van het ritueel: Het ritueel is toegankelijk voor geïnteresseerden, maar er vindt een selectie van de deelnemers plaats. Alleen vrouwen die bereid

5.4 Samenvatting

Een rituele vorm bestaat hier uit de combinatie van minimaal twee rituele elementen. Bijna alle vrouwen ritualiseren. Er zijn veel verschillende rituele vormen gevonden, waarvan de meeste een lage of gemiddelde graad van ritualisering hebben. Vaak gevonden vormen zijn het publiceren van teksten met symbolische elementen, het contact maken met een voorstelling van het potentiële kind, het bewaren van herinneringen, aandacht voor symbolische datums en naamgeving. Minder vaak gevonden vormen zijn kunstzinnige uitingen, eerbetoon of viering, tatoeages of sieraden met symbolische waarde, fysieke aanraking, symbolen, begraven of verbranden en zorgen voor een dier. Vrouwen ritualiseren meestal alleen of met een dierbare in een privé-omgeving.

zijn zich tijdens het ritueel aan afspraken (bv. vertrouwelijkheid en onderling respect) te houden zijn welkom.

HOOFDSTUK 6: RITUELE FUNCTIES

Zoals in paragraaf 2.3 van het theoretisch kader aan bod komt, verwijst het begrip ‘rituele functies’ naar wat het ritualiseren teweegbrengt binnen de existentiële dimensie van de abortuservaring. Dit begrip omvat zowel de bewust alsook niet bewust nagestreefde werking van het ritualiseren. Hieronder zal het antwoord op deelvraag 3 besproken worden:

Welke rituele functie(s) zijn in de door vrouwen ontworpen rituelen te onderscheiden?

Nu volgt een beschrijving van de inductief gevonden rituele functies.

6.1 Rituele functies

Op een eenvoudige rituele vorm als het publiceren van een gedicht kunnen meerdere rituele functies van toepassing zijn: een vrouw kan haar ervaring bespreekbaar willen maken, gevoelens uitdrukken en het potentiële kind willen eren. In het onderstaande schema zijn alle gevonden rituele functies weergegeven.

Figuur 6.1: Gevonden rituele functies op frequentie

Bespreekbaar maken

Zoals al bij de bespreking van de existentiële thema's binnen de sociale dimensie naar voren kwam, zoeken veel onderzoekdeelnemers naar sociale acceptatie en delen zij hun ervaringen overwegend selectief in de privésfeer. Alle 43 ervaringsberichten die geselecteerd zijn op de aanwezigheid van minimaal twee rituele elementen, zijn een uiting van de behoefte om ervaringen bespreekbaar te maken. Vrouwen ritualiseren door hun ervaring in een symbolische vorm te delen met een online publiek (van lotgenoten). Ook in de interviews kozen vrouwen door middel van de publicatie van blogs en gedichten ervoor om hun ervaringen breed bespreekbaar te maken. Soms is deze publicatie gericht op het kweken van begrip voor de gevoelens en overwegingen die achter een abortusbesluit schuilgaan, zoals in het volgende citaat naar voren komt:

R1: Kijk als er een iemand is die dan denkt van ah kijk, zo simpel is het dus niet (...). Dan is dat al mooi. #01:33:53-8#

In andere gevallen willen vrouwen het taboe doorbreken dat in veel gevallen op abortus ligt:

R3: En toen ben ik gewoon voor mezelf gaan schrijven. En op een gegeven moment had ik zoiets van misschien moet ik het online gooien, het doorbreken. En ik had ook zoiets van bij het Fiom dan, dat ik dat had gelezen ook dat het 30000 per jaar zijn (...). Had ik zoiets van dit taboe moet doorbroken worden. Ik moet hier wat mee doen. (...) Ik wil hier iets mee want ik wil anderen ook helpen en dit moet bespreekbaar worden. #00:47:25-8#

Gevoelens uiten en verwerken

Het uiten van gevoelens is een veelvoorkomende functie van de rituelen die door vrouwen zijn uitgevoerd. De abortuservaring blijkt voor de meeste vrouwen in dit onderzoek een complexe ervaring te zijn. De bijkomende vaak intense en soms tegenstrijdige gevoelens kunnen niet altijd toereikend met andere mensen gedeeld en besproken worden. Vandaar dat ritualiseren een ruimte kan bieden waarin de vrouwen hun gevoelens kunnen uiten, waardoor ze de ervaring een plek kunnen geven. In de ervaringsberichten biedt het contact maken met het potentiële kind bijvoorbeeld de ruimte voor betuigingen van liefde of gemis.

Haar naam zou Jip zijn en lieve Jip, ik hou van jou. (3/2016)

Ook vrouwen die geen kinderwens hebben kunnen in het ritualiseren gevoelens kwijt die door de abortuservaring opkomen. Een vrouw spreekt over haar emotionele reactie op het feit dat zij geen moeder wil worden.

R13: Toen kwam er wel effe een hele berg emotie uit, ja (stilte) nog een of twee keer tijdens een ceremonie volgens mij. Dat is gewoon even dat stuk van afscheid, een soort van rouw voor een gedeelte van jezelf of van je leven dat je niet zal leven #00:11:29-7#

Vrouwen uiten ook geregeld gevoelens van waardering en dankbaarheid voor de steun die ze hebben ontvangen. Een vrouw vertelt over een brief die ze aan vriendinnen voorlas:

R7: Daar heb ik dus vooral in gezet dat ik heel dankbaar was voor hun, en hoe ik de periode beleefd heb en dat ik er nu mee bezig ben om dat allemaal een plekje te geven. En dat dat dus waarschijnlijk nog even gaat duren. Maar ook dat ik gewoon heel dankbaar ben voor de steun die zij waren in de tijd (...) #00:08:18-6#

Verbinding koesteren

Een rituele functie die in het ritualiseren van vrouwen sterk naar voren komt is de behoefte een verbinding te koesteren met het potentiële kind. Zeventien uitspraken in de ervaringsberichten getuigen van het zoeken naar deze verbinding. Betuigingen van liefde en gemis komen vaak voor.

Mijn ongeboren kindje heet Vlinder en ik zie haar elke dag in mijn slaapkamer. Ik heb een fotolijstje met een vlinder erin. Als ik buiten een sigaret rook en ik kijk naar boven kies ik de mooiste ster uit. Dat is mijn Vlinder. Ook al heb ik je nooit ontmoet... ik hou van je & ik zal je nooit vergeten. In mijn hart leef je en neem ik je mee tot we elkaar hopelijk ooit weer zien. (1/2016)

Ook in de interviews geven vrouwen elf keer aan dat zij door middel van rituele vormen verbinding met het potentiële kind in stand houden.

R3: Ik geloof ook niet dat het hier gewoon stopt. Ik geloof dat er een andere kant, een ander leven, hoe moet ik het uitleggen (...) door een

kaarsje te branden om te laten zien dat we er nog mee bezig zijn. Dat we er nog aan denken #01:01:52-1#

De ervaring transformeren

De rituele functie van het transformeren van de ervaring houdt in dat door het ritualiseren de ervaring in het leven van vrouwen geïntegreerd kan raken. Vrouwen benadrukken door het ritualiseren ook de positieve kanten van de abortuservaring, bijvoorbeeld hun waardering voor de ervaring van zwangerschap, dat ze veel steun hebben ervaren of zichzelf en hun verlangens beter hebben leren kennen.

Een veelvoorkomend aspect van de functie van transformeren is een verbeterde zelfzorg. Het nadenken over en zorgvuldig kiezen van een mooi sieraad is voor deze vrouw een symbool geworden voor meer mildheid en nieuwe kansen op geluk in het leven:

*R10: Ik heb dat heel sterk in mijn hoofd de laatste weken. (...). Mogen doorgaan en dat sieraad (...) Dat is heel symbolisch. Ik weet ook niet waarom ik dat zo in mijn hoofd heb, maar dat wil ik heel graag.
#01:13:20-3#*

Een uitgesproken vorm van het transformeren van de ervaring is het vieren. Twee interviewrespondenten gaven aan de positieve aspecten van de ervaring te vieren. Opvallend was dat beide vrouwen onbedoeld zwanger waren geworden terwijl ze om medische redenen twijfelden aan hun vruchtbaarheid. Beiden vierden dat ze moeder waren geweest en nog konden worden.

R9: Het is weg, en het is zwaar en ik heb schuld (stilte). Nee, ik wil bij het positieve stil staan (...) Dat voelt heel warm en fijn en dan voel ik me dus ook een stukje moeder (lachje) ofzo en dan kom ik weer in verbinding met hoe ik moeder wil zijn (...) en wat ik mooi vind in het leven. Ja. #00:15:46-2#

Afsluiting of afscheid

R3: Ik vond het ook de lastigste opdracht volgens mij. Hoe ga je dan afscheid nemen van iets wat je nooit hebt gezien? #01:38:49-3#

Waar bij het transformeren van de ervaring de integratie van de ervaring en de focus op het positieve centraal staan, gaat de functie van het afsluiten van de ervaring over het verlangen de ervaring achter zich te laten. De meeste vrouwen geven aan zich er bewust van te zijn dat de herinnering blijft en dat er ook in de toekomst nog lastige periodes zullen zijn. Er is echter sprake van een verlangen naar een toekomst waarin de abortuservaring een minder grote rol zal spelen. Dit verlangen wordt door het ritualiseren onder woorden gebracht of tastbaar gemaakt. In onderstaand ervaringsbericht vertelt een vrouw hoe ze het staafje met de uitslag van de positieve zwangerschapstest en een brief aan haar potentieel kindje verbrandde en daarna weer de draad kon oppakken.

Daar stond ik dan. Te kijken, te snotten naar mijn brief en de test die langzaam vervaagde. Pas na de laatste vlammetjes ben ik weer terug naar binnen gegaan. Het was heel raar. Maar ik voelde opluchting. Dit was een mooi afscheid. Vanaf toen ging het elke week weer een beetje beter met me en heb ik de draad weer opgepakt. Weliswaar met z'n drietjes maar wel heel gelukkig. (4/2017)

Wederzijdse steun

Lieve dames trek alsjeblieft op tijd aan de bel. Ik gun het niemand om je zo te voelen. Jullie staan er niet alleen voor! (9/2016)

Vooraf in de ervaringsberichten komen steunbetuigingen en advies vaak voor. Dit is in het verlengde van het bespreekbaar maken van de ervaring een manier om aan anderen te tonen dat ze niet alleen zijn. Ook beide vrouwen die aan het *Womb Healing* ritueel deelnamen waardeerden in het bijzonder dit aspect van de verbondenheid met andere vrouwen. De mogelijkheid om in een kring van vrouwen de ervaring te delen kan voor vrouwen (tijdelijk) de eenzaamheid verlichten die met de ervaring gepaard kan gaan.

Om vergeving vragen

De ervaringsberichten creëren een ruimte om vergeving te zoeken en schuldgevoel te verlichten. Enkele vrouwen maken ook contact met het potentiële kind om hun spijt te betuigen.

R8: Af en toe en dan denk ik eraan en dan richt ik me mentaal aan dat kind 'Oh sorry dat ik je leven heb afgepakt want je was er'. Ik heb het gezien met mijn eigen ogen, hè. Dat is verschrikkelijk, ja #01:24:50-5#

Eren

Meerdere vrouwen geven aan dat zij in hun ritualiseren het bestaan van het potentiële kind willen eren.

R9: Ik heb die foto's gemaakt en laten afdrukken (...) en ook de stick [geboortetest] waarop (lachje) ik zag dat ik zwanger was. Van dat soort dingetjes die heb ik bewaard, van wat me nog doet herinneren aan enerzijds dat het ook echt is geweest (...) dus de herinnering eraan, maar ook om het soort van te eren, dat het er toch is geweest. #00:12:49-2#

Ook andere uitdrukkingen zoals 'een plek geven', 'stil staan bij' of aandacht geven aan' getuigen van de intentie het bestaan van het potentiële kind met respect te erkennen. In het volgende citaat beschrijft een vrouw hoe ze het potentiële kind een plek geeft:

I: Kun je wel nog iets zeggen over hoe je die doos hebt ingericht. Hoe was het om dat te doen?

R6: Het was minder erg dan ik had verwacht eigenlijk. Ik had eigenlijk verwacht dat ik met tranen enzo, dat zou doen. Maar eigenlijk was het gewoon heel vredig en rustig. Zo van nou weet je, ik geef je een plek. #01:04:48-5#

Aandacht voor het fysieke

Tot slot omschrijven vrouwen ook een rituele functie die de erkenning van de lichamelijke beleving van het afbreken van een zwangerschap behelst. De vrouwen die aan het *Womb Healing* ritueel hebben deelgenomen geven allebei deze lichamelijke beleving een centrale plek. Beide vrouwen ervaren en benoemen de abortus als een fysieke ervaring waarin er ook een fysieke heling plaats moet vinden. Dit kan volgens deze vrouwen niet door erover te praten of door rituelen uit te voeren die een cognitieve basis hebben zoals brieven schrijven.

R13: Daar is natuurlijk wel iets echt weggerukt eigenlijk. Toen voelde ik wel van oh ja dat is ook wel echt een stuk, dat moet ook wel echt helen. En

*dat is toch wel, ja dat is toch ingrijpender dan soms denkt. Want ik denk
zoiets van ja, naja, geen spijt van, lalala, #00:20:47-0#*

Deze vrouwen geven aan op een rationele manier achter de abortus te staan: het is een recht, het was nodig en het was maar een heel klein beginnetje van leven. Maar op hun lichaam dat volop aan het investeren was in het voeden en laten groeien van de vrucht kan de abortus wel degelijk een sterke impact hebben. Een ritueel als de *Womb Healing* waarin er ruimte wordt gemaakt om bij deze impact stil te staan, kan een stap richting heling betekenen.

6.2 Rituele dimensies

De hierboven beschreven rituele functies staan dicht bij de ervaring van vrouwen. De dimensies zoals beschreven door Lukken (2010) zijn bij de analyse gebruikt om zicht te krijgen op de functies van rituelen in de praktijk. Koppelen we de rituele functies bij abortus terug naar deze theoretische functies, ontstaat de volgende schets:

Rituele gevonden functies	Dimensies van Lukken (2010)
Bespreekbaar maken	Sociale, politieke en expressieve dimensies
Gevoelens uiten/verwerken	Expressieve en ontlastende/kanaliserende dimensies
Verbinding koesteren	Exorciserende en sociale dimensies
Ervaring transformeren	Exorciserende dimensie
Afsluiting/afscheid	Ontlastende/kanaliserende dimensie
Wederzijdse steun	Sociale dimensie
Om vergeving vragen	Ethische dimensie
Eren	x
Aandacht voor het fysieke	Therapeutische dimensie

Tabel 6.2: Inductieve functies en dimensies van Lukken (2010)

In verband met de beperkte omvang van dit onderzoek, moeten hier enkele interpreterende opmerkingen volstaan. De vrouwen in dit onderzoek ritualiseren over de hele bandbreedte van de

door Lukken onderscheiden dimensies. Opvallend is dat de rituele functie van het ‘eren’ niet aan een rituele dimensie te verbinden valt. De sociale, expressieve, ontlastend/kanaliserende en exorciserende functies komen het meest voor. Dit zou kunnen betekenen dat vrouwen binnen de existentiële dimensie van de abortuservaring voornamelijk ritualiseren voor het creëren van 1. verbinding (sociale dimensie), 2. persoonlijke expressie (expressieve dimensie), 3. structuur en houvast bij de verwerking (ontlastend/kanaliserende dimensie) en 4. transformatie van het negatieve (exorciserende dimensie).

6.3 Samenvatting

Er zijn negen verschillende rituele functies in het ritualiseren van vrouwen onderscheiden. Vaak voorkomend zijn het bespreekbaar maken van de ervaring, het uiten van gevoelens en verwerken van de ervaring, het koesteren van verbinding met het potentiële kind en het transformeren van de ervaring. Minder frequent gevonden zijn afsluiting en afscheid nemen, wederzijdse steun, om vergeving vragen en eren. Verkennend gekoppeld aan de theoretische notie van de rituele dimensies zoals beschreven door Lukken (2010), wijzen deze rituele functies erop dat vrouwen door ritualiseren bezig zijn met het zoeken naar sociale verbinding, persoonlijke expressie, houvast bij de verwerking en transformatie van het negatieve.

HOOFDSTUK 7: COMBINATIES VAN THEMA, VORM EN FUNCTIE

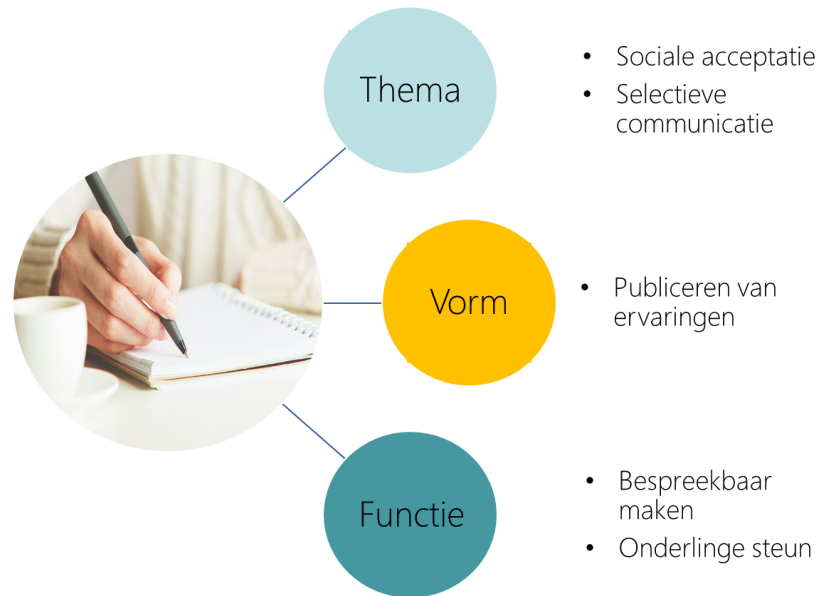
Bij de analyse van de relatie tussen existentiële thema's, rituele vormen en rituele functies bleek dat enkele existentiële thema's, rituele vormen en rituele functies herhaaldelijk samen voorkomen. Er bestaan echter geen patronen in de zin van voorspelbare combinaties. Bij het existentiële thema x, gebruiken vrouwen niet altijd rituele vorm y met rituele functie z. Met betrekking tot de relatie tussen thema, vorm en functie kunnen dus alleen voorzichtige uitspraken over herhaaldelijk voorkomende combinaties worden gemaakt. Hieronder volgt het antwoord op deelvraag 4:

Welke patronen zijn aan te wijzen in de combinatie van existentiële thema's, rituele vormen en rituele functies?

Vier frequent voorkomende combinaties van existentiële thema's, rituele vormen en rituele functies zullen aan bod komen.

7.1 Vier combinaties

Combinatie 1: (H)erkenning zoeken

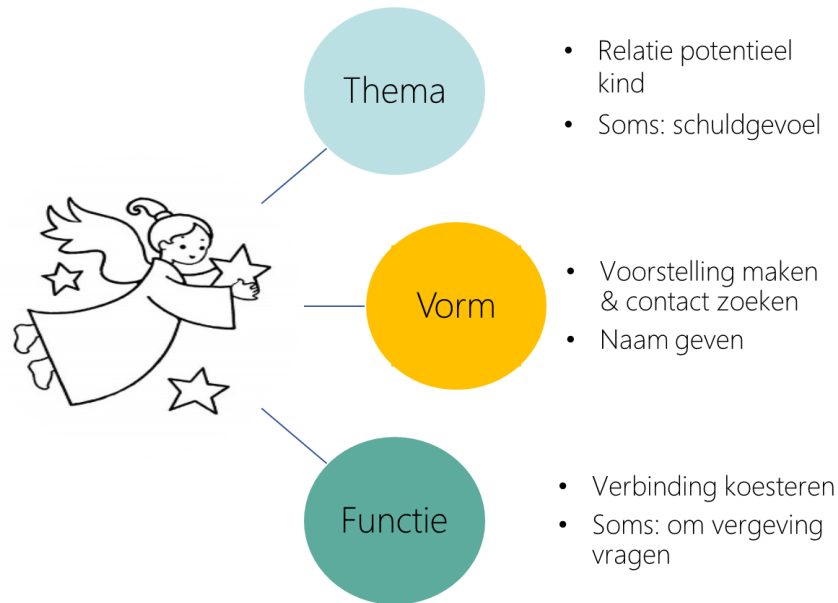

Figuur 7.1: (H)erkenning zoeken

R4: Ik heb een eigen blog en daar heb ik mijn verhaal opgeschreven (...). En op deze manier kun je wel mensen helpen. En het meer bespreekbaar maken doordat er in de media-aandacht voor is. #00:48:42-3#

Hierboven vertelt een onderzoekdeelnemer hoe zij door middel van de publicatie van haar verhaal abortus bespreekbaar maken en daarmee andere mensen wil ondersteunen. De rituele vorm van het publiceren van ervaringen komt vaak samen voor met de rituele functies van het ‘bespreekbaar maken’ en ‘onderlinge steun’. Vrouwen die publiceren en daarmee hun ervaringen bespreekbaar willen maken, blijken bezig te zijn met de existentiële thema’s ‘sociale acceptatie’ en ‘selectieve communicatie’, beide thema’s binnen de sociale dimensie. Door middel van de publicatie van hun ervaringen kunnen vrouwen hun ervaringen bespreekbaar maken voor een online publiek van lotgenoten en vinden ze hierin erkenning, herkenning en de mogelijkheid zich uit te drukken. Een uitkomst van betekenisgeving die hieraan gekoppeld zou kunnen worden is dus bespreekbaar maken.

Combinatie 2: Koesteren van verbinding

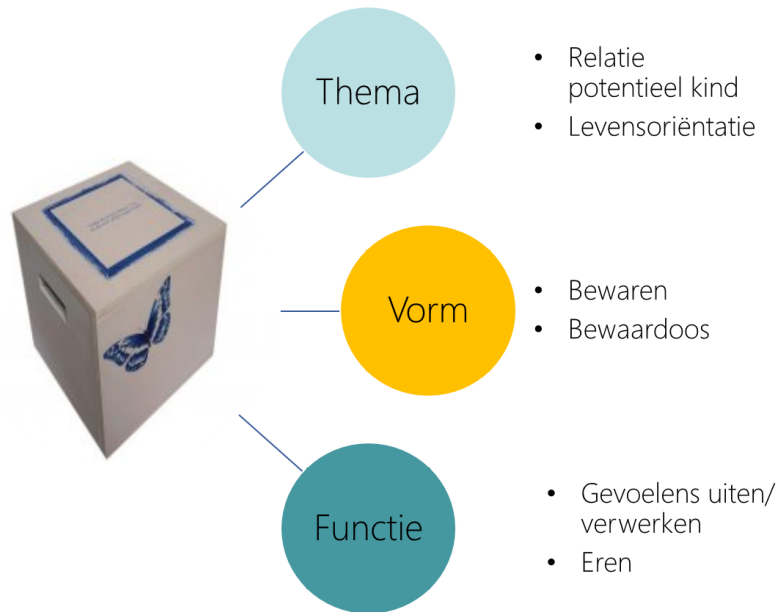
Figuur 7.2: Koesteren van verbinding

'Elke dag huil ik erom en denk ik aan mijn engeltje in de hemel (...) Ik hou zielsveel en met heel mijn hart van mijn engeltje, ik zal je nooit vergeten en elke dag aan je denken. Rust zacht mijn liefje.' (7/2015)

In het bovenstaande citaat vertelt een vrouw hoe zij elke dag met verdriet en liefde contact maakt met een verbeelde vorm van haar potentiële kind, een engeltje. Een veelvoorkomende combinatie in de ervaringsberichten, die ook enkele keren in de interviews naar voren komt is het koesteren van verbinding met het potentiële kind. Hier komen de rituele vormen van het 'zich een voorstelling maken van het potentiële kind' en/of 'naamgeving', de rituele functie 'verbinding koesteren' en het thema 'relatie potentieel kind' samen voor. Soms gaan deze gepaard met het thema 'schuldgevoel' en de rituele functie 'om vergeving vragen'.

Vrouwen stellen zich hun potentiële kind voor op diverse manieren, bijvoorbeeld als engel, ster, vlinder of gids. Deze personificatie van het kindje kan in een bepaalde verbeelde omgeving optreden. Er is dan sprake van een 'hemel', van 'reïncarnatie', of van een 'vlinder op mijn schouder'. Door de aanwezigheid van het potentiële kind op te roepen kunnen vrouwen ook uiting geven aan eventuele gevoelens van schuld of spijt en om vergeving vragen.

Combinatie 3: Een plek geven

Figuur 7.3: Een plek geven

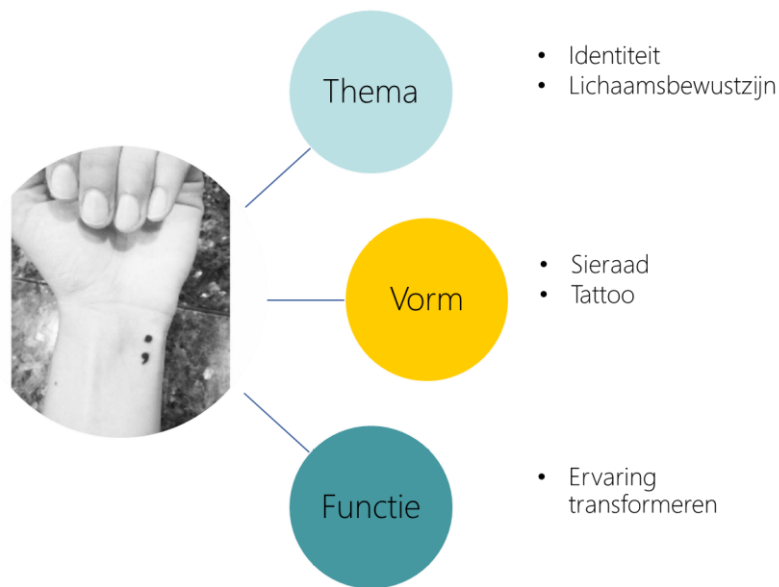
R6: Ik wilde zelf een soort gedenk iets. Dus ik had nog een mooie doos liggen, dus ik dacht van nou, doe ik dat wel. Best wel simpel, maar het betekent toch best wel veel. #00:37:46-0#

I: Mm. En waar staat die? #00:37:50-4#

R6: In mijn slaapkamer. Wel verstoopt natuurlijk. Want anders word je er de hele tijd aan herinnerd en dat wil je ook niet. Soms heb je zo'n moment en dan pak ik hem even. #00:38:06-6#

Hierboven vertelt een respondent hoe zij een bewaardoos inricht om het potentiële kind te eren. Bij de combinatie 'een plek geven' komen de rituele vorm van het 'bewaren', de rituele functies van het 'eren' en van het 'gevoelens uiten/verwerken' en het existentiële thema's 'relatie met het potentiële kind' samen voor. Het bewaren van herinneringen lijkt vrouwen te helpen om hun verdriet tastbaar te maken of letterlijk een plek te geven. Mogelijk heeft het ook een link met het existentiële thema 'levensoriëntatie' dat verwijst naar de worsteling met de ontwrichting van levensvisie en toekomstbeelden. Het bewaren van herinneringen op een speciale plaats is dan een manier om weer grip te krijgen op een ervaring die het leven van de vrouw heeft ontwricht.

Combinatie 4: Transformatie zichtbaar maken

Figuur 7.4: Transformatie zichtbaar maken

R5: En ik heb die bewust op mijn lichaam gezet want ik wou dat het een herinnering zou zijn (...). Niet een verdrietig iets maar meer zo van dat is ook een stukje van mij en dat is ook gebeurd en ik ga dat niet ontkennen (...). De rest van de tatoeage stond voor vriendschap en relatie en liefde en dat dat met de jaren groeit. #01:03:05-5#

In het bovenstaande citaat komt naar voren hoe een vrouw via een tatoeage markeert dat de abortus deel van haarzelf, van haar identiteit, is geworden. De thema's 'identiteit' en 'lichaam' komen relatief vaak voor met de rituele vorm 'sieraad kiezen, krijgen of dragen' of een 'tatoeage met symbolische waarde'. De functie van deze rituelen is daarbij het transformeren van de ervaring. De focus ligt op en wat de vrouw van de ervaring heeft geleerd en in haar identiteitsbeleving heeft geïntegreerd. Zowel de tatoeage alsook het sieraad zijn vormen van lichamelijke versiering waarin het aspect van transformatie zichtbaar wordt.

7.2 Samenvatting

Het antwoord op deelvraag 4 'Welke patronen zijn aan te wijzen in de combinatie van existentiële thema's, rituele vormen en rituele functies?' is zoals gezegd van verkennende aard. Uit de 56

praktijkrapportages van vrouwen met abortuservaring komen de bovenstaande genoemde combinaties ‘publiceren van ervaringen’, ‘koesteren van verbinding’, ‘een plek geven’ en ‘transformatie zichtbaar maken’ naar voren. Het blijkt dat vrouwen ritualiseren om veroordeling en taboe te lijf te gaan en hun ervaringen bespreekbaar te maken, verbinding met het potentiële kind te onderhouden, een ontwrichtende ervaring tastbaar te maken en de positieve aspecten van de ervaring zichtbaar te benadrukken.

HOOFDSTUK 8: CONCLUSIE EN DISCUSSIE

8.1 Conclusie

Uit de resultaten komen diverse existentiële thema's en rituelen naar voren. Met de verzamelde gegevens komt het antwoord op de volgende hoofdvraag naar voren:

Welke existentiële thema's en rituelen zijn af te leiden uit praktijkrapportages van vrouwen met een afgebroken onbedoelde zwangerschap en welke relaties bestaan er tussen deze existentiële thema's en rituelen?

De abortus raakt existentiële thema's binnen alle dimensies van het bestaan van het model van Van Deurzen (2010). Op de persoonlijke dimensie komt door de zoektocht naar vertrouwelijkheid en steun het intieme netwerk op scherp te staan (existentieel thema 'intieme relaties'). Vrouwen worden geconfronteerd met ambivalente gedachten en verlangens met betrekking tot hun kindervens (existentieel thema 'kindervens') en een veranderde beleving van identiteit (existentieel thema 'identiteit'). Binnen de levensbeschouwelijke dimensie is er sprake van een veel voorkomend verlangen het contact met het potentiële kind te koesteren (existentieel thema 'potentieel kind'). Vrouwen kijken anders tegen het leven aan en stellen hun toekomstbeelden bij, omdat na de abortus ineens alles anders is (existentieel thema 'levensoriëntatie'). Zij zijn bezig met de morele verwerking van hun keuze (existentiële thema's 'schuldgevoel' en 'verantwoordelijkheidsbesef'). Binnen de sociale dimensie worstelen vrouwen met oordelen, hetgeen gepaard kan gaan met gevoelens van schaamte en eenzaamheid (existentiële thema's 'schaamte' en 'eenzaamheid'). Er vindt een zoektocht naar sociale acceptatie plaats (existentieel thema 'sociale acceptatie') die zich uit in selectieve communicatie met mensen die ze vertrouwen (existentieel thema 'selectieve communicatie'). Tot slot kunnen de abortus en zwangerschap binnen de fysieke dimensie tot een veranderd lichaamsbewustzijn leiden (thema 'lichaamsbewustzijn') en mogelijk tot spanningen op het vlak van intimiteit en seks (thema 'intimiteit en seks').

Er zijn ook enkele thema's gevonden die laten zien op welk vlak vrouwen betekenis binnen de existentiële zoektocht vinden. Onderzoekdeelneemsters geven aan persoonlijk te zijn gegroeid. Zij ervaren meer zelfvertrouwen, acceptatie van de situatie en empathie voor andere mensen. Zij geven verder aan dierbare relaties waarbinnen zij steun en erkenning vinden erg te waarderen.

De existentiële thema's zijn vervolgens onderzocht op hun samenhangen met rituelen. De rituelen die vrouwen uitvoeren zijn in kaart gebracht als producten van 'ritualiseren', het op experimentele wijze creëren van ritueel. Hiervoor is gekeken naar de rituele vormen en rituele functies. Vrouwen ritualiseren verrassend vaak: ondanks dat de cliënten van Fiom niet waren geselecteerd op hun affiniteit met ritualiseren, vertelden nagenoeg al deze vrouwen over uitgevoerde rituele vormen. Gevonden rituele vormen betreffen bijvoorbeeld het publiceren van ervaringen, het contact maken met een voorstelling van het potentiële kind, het bewaren van herinneringen zoals de echofoto, naamgeving aan het potentiële kind, het laten zetten van een tatoeage of het dragen van een sieraad met een symbolische betekenis. Er komen ook enkele complexe vormen van rituelen voor, zoals bijvoorbeeld het organiseren van een etentje voor vriendinnen op de eerste verjaardag van het potentiële kind. Het ritualiseren heeft een functie binnen de abortuservaring: vrouwen ritualiseren bijvoorbeeld om hun ervaringen bespreekbaar te maken, hun gevoelens uit te drukken of te verwerken, een verbinding met het potentiële kind te onderhouden, de ervaring te transformeren door bij het positieve stil te staan of om steun te geven aan lotgenoten.

De relatie tussen existentiële thema's en rituelen krijgt vorm in de combinatie van existentieel thema, rituele vorm en functie. Er zijn vier combinaties van existentieel thema, rituele vorm en rituele functie beschreven: 1. het zoeken naar (h)erkenning via publicatie van ervaringen, 2. het koesteren van verbinding met het potentiële kind via vormen van verbeelding en naamgeving, 3. 'een plek geven' door middel van het bewaren van herinneringen en 4. transformatie zichtbaar maken, vaak tot uitdrukking gebracht in esthetische vormen zoals tatoeages en sieraden met een symbolische waarde.

De rituele functie heeft een werking binnen het existentiële thema, via de rituele vorm. In het geval van de eerste combinatie 'zoeken naar (h)erkenning' bewerkstelligt de functie 'bespreekbaar maken' iets met het existentiële thema 'sociale acceptatie'. Dit gebeurt via de rituele vorm van het publiceren van ervaringen. Een vrouw worstelt met oordelen en zoekt naar sociale acceptatie. Zij communiceert haar ervaringen en hoopt via deze weg begrip te kweken en sociale acceptatie te vinden. Binnen de gevonden combinaties thema-vorm-functie krijgt dit vorm onder andere op de volgende manier: Ritueel dient om 1. (h)erkenning te bewerkstelligen, 2. een relatie met het potentiële kind te onderhouden en zo om vergeving te vragen, 3. een ontwrichtende ervaring tastbaar te maken en daardoor acceptatie te bevorderen en 4. om de ervaring te transformeren door het lichaam te versieren.

Voor de onderzoekdeelnemers, die een vorm van hulpverlening of uitwisseling hebben gezocht, blijkt de abortus een complexe en vaak ambigue ervaring te zijn, die om reflectie en betekenisgeving vraagt. Via ritualiseren geven vrouwen uiting aan de existentiële zoektocht binnen de persoonlijke, levensbeschouwelijke, sociale en fysieke dimensies. De werkzaamheid van ritueel met betrekking tot de uitkomsten van de existentiële zoektocht vraagt om verder onderzoek.

8.2 Discussie

Hieronder volgt een discussie van de bevindingen van dit onderzoek. Vervolgens zullen de beperkingen van het onderzoek en aanbevelingen voor de praktijk van hulpverlening besproken worden. Het hoofdstuk eindigt met enkele aanknopingspunten voor vervolgonderzoek.

Existentiële thema's

Het model van Van Deurzen (2010) faciliteert een breed perspectief op de belevingswereld van vrouwen die voor een abortus hebben gekozen. Opvallend is dat de abortus binnen alle dimensies van het bestaan zoals beschreven door Van Deurzen (2010) verwarring en een zoektocht naar betekenis teweeg kan brengen. Het onderstaande schema laat zien hoe de existentiële thema's uit het onderzoek van Stalhandske en collega's (2012) in de loop van dit onderzoek zijn genuanceerd, aangevuld en gecategoriseerd.

**Thema's
Stalhandske et
al. (2012)
(deductief)**

- Identiteit | Toekomst | Leven & dood | Relaties | Morele vragen | Perceptie foetus

Existentiële dimensies	Persoonlijke dimensie	Levensbeschouwelijke dimensie	Sociale dimensie	Fysieke dimensie
Thema's a.d.h.v. analyse	<ul style="list-style-type: none"> • Kinderwens • Intieme relaties • Identiteit 	<ul style="list-style-type: none"> • Relatie met potentieel kind • Levensoriëntatie • Schuldgevoel • Spijt/spijtige gevoelens 	<ul style="list-style-type: none"> • Sociale acceptatie • Selectieve communicatie • Eenzaamheid • Schaamte 	<ul style="list-style-type: none"> • Lichaamsbewustzijn • Intimiteit & seks

Tabel 8.1: Existentiële thema's t.o.v. eerder onderzoek

Door de analyse binnen de dimensies van Van Deurzen (2010) komen nuances binnen thema's tevoorschijn, die eerder verborgen bleven. Bij Stalhandske (2012) beslaat bijvoorbeeld het thema 'relaties' het gehele veld van de sociale betekenissen rondom abortus. Door de analyse aan de hand van het model van Van Deurzen, wordt het verschil tussen de betekenis van de abortuservaring voor intieme relaties en de betekenis binnen de ruimere sociale omgeving duidelijk. In intieme relaties met partners, goede vrienden of ouders worstelen vrouwen met hun behoefte aan steun, teleurstelling als hier niet aan tegemoet wordt gekomen en dankbaarheid als dit wel het geval is. In de bredere sociale omgeving speelt er angst voor oordelen en zijn vrouwen op zoek naar sociale acceptatie, communicatie en expressie.

Het schema kan echter ook scheidslijnen tonen waar er in de werkelijkheid geen zijn. De verbondenheid met het potentiële kind (bij Stalhandkse en collega's (2012) onderbelicht) blijkt een heel belangrijk thema. In dit onderzoek is de keuze gemaakt om dit als een levensbeschouwelijke relatie te beschouwen, omdat het kind er in materiële zin niet is. De relatie heeft echter ook psychologische en lichamelijke componenten, omdat het contact met het potentiële kind gevoel van moederschap reproduceert (identiteit, persoonlijke dimensie) en als een herinnering in het lichaam opgeslagen kan blijven (lichaamsbewustzijn, lichamelijke dimensie). Deze aspecten vallen door het gebruik van het schema en de keuze voor één dimensie buiten beschouwing. Hetzelfde geldt voor het thema 'spijt/spijtige gevoelens' dat een morele betekenis heeft, maar ook betrekking heeft op verlangens als de kinderwens, binnen de persoonlijke dimensie.

Rituele vormen

Dit onderzoek levert interessante voorbeelden op van rituele praktijken en laat zien dat vrouwen met diverse levensbeschouwelijke achtergronden op een symbolische en rituele manier met een ingrijpende ervaring omgaan. Conceptueel was het ritualiseren echter moeilijk in kaart te brengen. In dit onderzoek is ervoor gekozen ook rituelen met een lage graad van ritualisering als vormen van ritualiseren te beschouwen. Er is voor gekozen mentale processen te beschouwen als ritualiseren en als rituele vorm. Het zoeken naar contact via vormen van verbeelding is hier een voorbeeld van. Volgens Grimes (2014) moet een ritueel *embodied* (belichaamd) zijn, zoals hij in zijn definitie van ritueel aangeeft: "*Ritual is embodied, condensed and prescribed enactment*" (Grimes, 2014, p. 112). Hij geeft aan dat mentale activiteit geen ritueel is: "*If an action is purely mental, it is not ritual even though mental processes clearly underly ritual action. However*

important ritually inspired memories or fantasies may be, we should not call them ritual” (Grimes 2014, p.195). Grimes (2014) zegt niet of deze rituele fantasieën wel een vorm van ritualiseren kunnen zijn. In het voorliggende onderzoek is het verkennen van alle mogelijke rituele vormen vooropgesteld, waarbij het risico bestaat dat het gebied genoemd ‘ritualiseren’ te weinig is afgebakend.

Rituele functies

De drie meest genoemde rituele functies, het bespreekbaar maken van de ervaring, het uiten van gevoelens en het koesteren van verbinding met het potentiële kind zullen hieronder kort worden besproken. Het koesteren van verbinding, correspondeert in de meeste gevallen met vormen van verbeelding van het potentiële kind en het zoeken van contact hiermee. Het valt op dat zoveel vrouwen het potentiële kind op een symbolische manier in ‘leven’ proberen te houden. Een mogelijke duiding biedt de theorie van de *continuing bonds* in rouwprocessen (Klass, Silverman & Nickman, 1996). Deze visie op rouwverwerking is een tegenreactie op het paradigma van het moeten loslaten van het object van rouw voor een succesvolle rouwverwerking: *‘The resolution of grief involves continuing bonds that survivors maintain with the deceased and that these continuing bonds can be a healthy part of the survivor’s ongoing life.’* (Klass, Silverman & Nickman, 1996, p. 22). De band met het object van rouw verschuift naar een symbolische relatie waaruit de rouwenden kracht putten. Het koesteren van een symbolische verbinding kan volgens de auteurs vorm krijgen via innerlijke representaties van de overledene, innerlijke gesprekken, ontmoetingen in dromen en het koesteren van herinneringen en voorwerpen die aan de overledene herinneren. Deze vormen van verbeelding komen allemaal in dit onderzoek naar voren. Het is moeilijk te zeggen wat het contact met het potentiële kind in de betekenisgeving aan abortus teweegbrengt. In de ervaringsberichten komen ook veel pijn en schuldgevoelens binnen het contact naar voren. Sommige vrouwen geven echter aan dat ze het contact fijn vinden, omdat het kind of de ervaring bij hun leven hoort.

Het bespreekbaar maken van de ervaring en het uiten van gevoelens zijn veel gevonden rituele functies. Deze bevindingen duiden er op dat ritualiseren bij abortus plaats vindt in een taboe-context. Ritualiseren zou een ‘uitlaatklep’ kunnen zijn voor gevoelens en gedachten bij een rouwervaring met weinig sociale acceptatie en bronnen voor verwerking. Daarmee zou ritualiseren van bijzonder belang zijn bij niet-erkende rouw (zie ook paragraaf 2.2). In de analyse van rituele elementen (zie bijlage A), komt naar voren dat er weinig rituele plekken en weinig

rituele groepen in het ritualiseren bij abortus voorkomen. Ritueel bij abortus vindt zelden plaats op een specifieke, daarvoor bestemde plek, zoals dit bij andere rouwervaringen het geval kan zijn. Het internet met zijn mogelijkheid anoniem te publiceren is de meest gevonden rituele plek. Het *Womb Healing* ritueel is een van de weinig rituelen waarin rituele groepen aanwezig waren. Dit betekent dat er geen verschillende sociale groepen deelnemen aan abortusrituelen. Het is ook het enige ritueel dat in een semipublieke setting plaats vindt. Alle andere rituelen vonden in de privésfeer plaats. Er is in de openbare ruimte geen plek voor het ritualiseren bij abortus en het blijft noodgedwongen een voornamelijk individualistische manier om de ervaring een plek te geven.

Existentiële thema's in relatie tot ritueel

Kennis over de relatie tussen existentieel thema en ritueel kan inzicht geven in de rol van rituelen in de betekenisgeving aan existentiële thema's bij abortus. Stalhandske (2009) geeft met haar onderscheid tussen 'woman-centered' en 'foetus-centered' -praktijken van betekenisgeving een aanknopingspunt om de relatie tussen ritueel en existentieel thema te onderzoeken. In de combinaties die in dit onderzoek gevonden zijn, is het onderscheid genuanceerd. Rituelen bleken samen te hangen met existentiële thema's als 'sociale acceptatie', 'relatie met potentieel kind' en 'acceptatie'. In dit onderzoek kwam ook naar voren dat vrouwen meestal niet zozeer met de foetus, maar met het potentiële kind bezig zijn, als zij bijvoorbeeld schuldgevoel ervaren. Het idee dat de foetus *had kunnen* opgroeien tot een kind blijkt tot verwarring, maar ook tot de behoefte aan contact te leiden.

Betekenisgeving aan existentiële thema's via ritueel zou vrouwen kunnen helpen hun abortuservaring een plek te geven. Meerdere respondenten gaven echter aan, moeite te hebben met het vinden van een passende rituele vorm. Soms is er onvoldoende begrip van de betekenis en mogelijkheden van rituele vormen en functies om tot een passend ritueel te komen. Wij zijn gewend door religie of cultuur rituelen aangereikt te krijgen en deze in een gemeenschap uit te voeren. Een aantal vrouwen gaf aan dat hen bekende vormen van ritualiseren niet passend aanvoelden. Afscheid nemen, naamgeving, tattoos en begraven werden hier genoemd. Sommige vormen van ritualiseren werken confronterend. Door de zichtbaarheid van een tattoo kan een vrouw geconfronteerd worden met vragen van anderen die ze niet wil beantwoorden. Ook het geven van een naam kan confronterend zijn omdat dit het potentiële kind bevestigt. Een rituele vorm en haar functie blijkt nauwkeurig afgestemd te moeten zijn op de vrouw en op de

existentiële thema's die op dat moment spelen. Bij de beschrijving van de aanbevelingen voor abortushulpverlening, zal de mogelijke begeleiding van vrouwen bij existentiële reflectie en rituele vormgeving aan bod komen.

Beperkingen van dit onderzoek

Zoals iedere studie, kent ook deze studie een aantal beperkingen. Ten eerste is de groep vrouwen die in dit onderzoek betrokken was niet representatief voor alle vrouwen die voor een abortus hebben gekozen. In dit onderzoek zijn alleen vrouwen aan het woord geweest die een vorm van hulpverlening of uitwisseling zochten. Dit kon gaan om de abortusverwerkingsmodule van het Fiom, de mogelijkheid het eigen verhaal online te delen of deelname aan het *Womb Healing* ritueel. Er zijn redenen om aan te nemen dat de vrouwen die een vorm van hulp of uitwisseling hebben gezocht hun abortus als een ingrijpende gebeurtenis hebben ervaren. Niet duidelijk is echter of vrouwen die geen hulp of uitwisseling hebben gezocht ook bezig zijn met existentiële thema's en rituele experimenten.

In verband hiermee is er bij een deel van de vrouwen die een vorm van hulp hebben ontvangen, sprake van beïnvloeding. De Fiom-cliënten zijn door de uitvoering van de opdracht gestimuleerd om te reflecteren over hun gedachten en gevoelens waardoor existentiële thema's helderder naar voren kunnen komen dan bij vrouwen zonder begeleiding. Enkele vrouwen hebben in de loop van de ABV-module van Fiom opdrachten uitgevoerd waarin er sprake is van ritueel. Bij het thema 'vergeving' luidt de instructie als volgt: *'In veel godsdiensten zijn er rituelen/manieren om vergiving te vragen of te krijgen. Je kunt ook zelf een vorm zoeken om jezelf te vergeven'*. Ook bij de opdracht 'afscheid en herdenken' is er sprake van een 'ritueel of vorm' (Opdrachten bij de thema's 'Vergiving' en 'Afscheid en herdenken', ABV-module Fiom). Dit betekent dat deze vrouwen niet noodzakelijk vanuit zichzelf experimenteerden met rituelen als er geen impuls vanuit de hulpverlener was geweest. Ook zijn zij mogelijk beïnvloed door de hulpverlener bij de begeleiding van de opdracht in de keuze van rituele vormen en het nastreven van rituele functies.

Met de gekozen onderzoekspopulatie, vrouwen met abortuservaring die een vorm van hulpverlening of uitwisseling hebben gezocht, is niet het gehele veld van hulp of uitwisseling gedekt. Er zijn vrouwen gekozen die zich hebben aangemeld bij een organisatie die achter het recht op zelfbeschikking van de vrouw staat. Ten tweede bestaat een deel van de respondenten uit vrouwen die steun hebben gezocht in het alternatieve hulpverleningscircuit. Er waren geen

vrouwen betrokken die zich bij organisaties hebben aangemeld die kritisch staan ten opzichte van abortus, maar wel voorzien in hulpverlening¹⁷. In verband met de godsdienstige motieven op basis waarvan deze organisaties opereren, zou waarschijnlijk een ander beeld van existentiële thema's en ritualiseren naar voren zijn gekomen.

Aanbevelingen voor abortushulpverlening

Betreffende de begeleiding bij abortusverwerking komen uit dit onderzoek enkele suggesties naar voren. Ten eerste betreft dit het sterker integreren van enkele existentiële thema's en van de uitkomsten van betekenisgeving. De ABV-module¹⁸ is in verband met de aanpak van psychosociale hulpverlening vooral gericht op het verminderen van emotionele en sociale klachten. Betekenisgeving via existentiële thema's is ook onderdeel van de module, maar zou nog sterker geïntegreerd kunnen worden. De relatie met het potentiële kind komt als een belangrijk thema uit dit onderzoek naar voren, maar is geen onderdeel van de ABV-module. Ook het identiteitsvraagstuk zou centraler mogen staan, omdat voor een groot deel van de vrouwen dit een centraal thema is waaromheen zich de ervaring organiseert. Wie ben ik nu dat ik voor een abortus heb gekozen? Ben ik veranderd? Hoe kan ik als persoon en vrouw vrede vinden met de keuze? Ten slotte is het belangrijk om de cliënt ook te stimuleren om stil te staan bij wat zij binnen het proces heeft geleerd. In een opdracht wordt op de positieve en negatieve invloed van de abortus op verschillende levensgebieden ingegaan. Begeleiders zouden hier de nadruk kunnen leggen op het stil staan bij een mogelijke groei aan zelfvertrouwen, acceptatie, mildheid, hechtere relaties of de moed om de eigen ervaringen bespreekbaar te maken.

Een gerelateerde suggestie die uit dit onderzoek naar voren komt is rituelen en ritualiseren beter te integreren in de ABV-module. Binnen de ABV-module, die relatief hoge verbale vaardigheden vereist, kan ritueel een zintuigelijke manier zijn om ervaringen te verwerken en betekenis te geven. Enkele respondenten hadden moeite om de huidige ABV-opdrachten met ruimte voor ritueel te begrijpen en uit te voeren. Enkele respondenten gaven verder aan, dat de nadruk op afscheid, herdenken of vergeving voor hen niet passend voelde. Een oplossing hiervoor zou zijn om een duidelijke en genuanceerde opdracht te ontwikkelen. Visuele elementen zoals

¹⁷ Bijvoorbeeld Siriz, zie voor meer informatie: <https://www.siriz.nl/>

¹⁸ De ABV-module van Fiom bestaat uit vijftien gefaseerde schrijfoopdrachten over de besluitvorming, de dag in de kliniek en de invloed van de abortus op meerdere levensgebieden. Een hulpverlener geeft schriftelijk feedback op de gemaakte opdrachten.

illustraties en afbeeldingen in de instructies en opdrachten gecentreerd op het experimenteren met rituele elementen kunnen de opdrachten toegankelijk maken voor minder verbaal vaardige doelgroepen. De rituele functies en vormen die in dit onderzoek naar voren komen, kunnen als voorbeelden en ter inspiratie worden ingezet. Op deze manier zou elke vrouw die daar behoefte aan heeft, begeleiding kunnen krijgen bij het maken van een persoonlijk en passend ritueel. Los van de ABV-module zou het goed zijn een online *toolkit* te ontwikkelen, waarmee vrouwen zelfstandig hun eigen ritueel kunnen maken.

Vervolgonderzoek

Deze studie nodigt uit tot vervolgonderzoek op meerdere vlakken. Ten eerste zou het interessant zijn om de bevindingen van dit onderzoek te toetsen bij een meer gevarieerde groep vrouwen waarbij ook vrouwen zijn gerepresenteerd die geen vorm van hulpverlening of uitwisseling hebben gezocht. Een Zweedse studie toont aan, dat ongeveer de helft van de vrouwen meer sensitiviteit van het abortuszorgpersoneel voor emotionele en existentiële aspecten zou waarderen (Stalhandske et al., 2011b). De rest van de vrouwen waardeert juist de neutraliteit die nu voornamelijk de houding van het personeel bepaalt. Met behulp van *Mixed Methods* onderzoek zou men de existentiële thema's en het ritualiseren in de ervaringen van vrouwen, evenals hun behoefte aan begeleiding hierbij, in kaart kunnen brengen.

Vervolgens zouden onderzoeksresultaten naar de praktijk vertaald kunnen worden. Voorbeelden zijn het integreren van existentiële thema's en rituelen in de ABV-module en het ontwikkelen van een trainingsmodule voor hulpverleners met het oog op het vergroten van sensitiviteit en vaardigheden voor het begeleiden bij existentiële thema's en rituele vormgeving. Ook het ontwikkelen van een begeleidingsmethodiek geheel gebaseerd op existentiële thema's en rituele vormgeving zou een vervolg kunnen zijn. Hiermee is een begin gemaakt met het opzetten van de gespreksgroep 'Levensvragen na abortus' die in januari 2019 naar aanleiding van dit onderzoek is opgestart (zie Bijlage F). Bestaande methodieken van geestelijke begeleiding en het celebrantenvak, zoals onderricht binnen de opleiding Humanistiek en de celebrantenopleiding op de Universiteit voor Humanistiek kunnen hierin een oriënterende functie hebben.

De relatie tussen ritualiseren en de uitkomst van betekenisgevingsprocessen verdient hierbij meer aandacht. Dit onderzoek richt zich op existentiële thema's in relatie tot rituelen. De uitkomsten van betekenisgeving door middel van een ritueel vielen dus buiten beschouwing. In hoeverre kan ritualiseren bijdragen aan betekenisherstel bij abortus? Hierbij zou ook aandacht

naar de temporele processen zou moeten uitgaan die in dit onderzoek onderbelicht blijven. Is betekenis herstel een gevolg van het ritualiseren of ritualiseren vrouwen pas als een bepaalde betekenis zich al heeft aangediend? Gaan vrouwen bijvoorbeeld een bewaardoos inrichten als ze behoefte hebben aan acceptatie of deze al hebben geïntegreerd of ontstaat de acceptatie door het inrichten van een bewaardoos?

Het onderzoek naar abortus, existentiële thema's en ritualiseren kan ten slotte fungeren als voorbeeld voor onderzoek naar spirituele en rituele coping bij ingrijpende ervaringen in een gesecculariseerde samenleving. De religieuze en spirituele kaart van Nederland is de afgelopen decennia sterk veranderd. Minder mensen zijn betrokken bij de instituten en tradities van de confessionele religies. Onderzoek toont echter aan dat mensen ondanks deze seculariserende tendenties wel zoeken naar en experimenteren met vormen van geloof en spiritualiteit en gerelateerde praktijken zoals ritualisering (CBS 2015, God in Nederland). Het individuele karakter van deze zoektocht, het internet als rituele plek voor het bespreekbaar maken van ervaringen, het belang van symbolische objecten zoals (echo)foto's en sieraden, en de tatoeage als vorm van symbolische lichaamsversiering zijn allemaal relatief recente verschijnselen waarvan de rituele betekenis bij de verwerking van verschillende ingrijpende levensgebeurtenissen nader onderzocht kunnen worden.

Tot slot

Onderzoek naar existentiële thema's bij abortus is schaars. Dit zou samen kunnen hangen met het gegeven dat de studie van existentiële vragen makkelijk in verband gebracht wordt met religie en geloof. Abortus daarentegen heeft een geschiedenis waarin de anti-abortus-polemiek sterk is gevoed door religieuze organisaties en religieus georiënteerde politieke partijen. Een onderzoek naar existentiële thema's bij abortus waarin er ook aandacht is voor de moeilijke, pijnlijke of dubbelzinnige aspecten van de ervaring, kan makkelijk gebruikt worden om anti-abortus-standpunten te onderbouwen. Abortus is een belangrijk instrument in het waarborgen van vrouwenrechten. Daarom is het riskant om gevoelens van rouw en verlies of schuld en schaamte openbaar te maken, omdat dit makkelijk opgevat kan worden als een uitspraak tegen het recht op abortus.

Deze studie is vertrokken vanuit het standpunt dat het soms belangrijk is om oordelen aan de kant te schuiven en de ervaring van mensen te bestuderen. Uit het onderzoek komt naar voren dat abortus ook existentiële vragen en gevoelens van rouw en verlies actueel kan maken. Het is

belangrijk dat vrouwen ook deze ervaringen mogen tonen en bespreekbaar maken zonder dat hiermee hun rechten in gevaar komen.

LITERATUUR

- Baarda, B., Bakker, E., Fischer, T., Julsing M., Peters, V., van der Velden, T., de Goede, M., (2013). *Basisboek Kwalitatief Onderzoek: Handleiding voor het opzetten en uitvoeren van kwalitatief onderzoek*. Houten: Noordhoff Uitgevers B.V.
- Boeije, H. (2005). *Analyseren in kwalitatief onderzoek: Denken en doen*. Amsterdam: Boom Lemma Uitgevers.
- Brauer, M., van Ditzhuijzen J., Boeije, H., van Nijnatten C., (2019). Understanding Decision Making and Decision Difficulty in Women with an Unintended Pregnancy in het Netherlands. *Qualitative Health Research*, 29(8), 1084–1095.
- Brauer, M., van Nijnatten C., & Vollebergh, W. (2012). *Besluitvorming rondom ongewenste zwangerschap: een kwalitatief onderzoek onder vrouwen die tot abortus hebben besloten en vrouwen die tot het uitdragen van hun zwangerschap hebben besloten*. Onderzoeksrapport in opdracht van ZonMw, Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Burnell, G.M., Dworsky & W.A., Harrington, R.L., (1972), Post-Abortion Group Therapy. *American Journal of Psychiatry*, 129(2), 220-223.
- Cense, M. & Dalmijn, E. (2016). *In één klap volwassen: Over tienerzwangerschap*. Stichting Rutgers & Fiom. Geraadpleegd op 12 juni 2018 op <https://fiom.nl/sites/default/files/files/onderzoek-tienerouderschap-In-een-klap-volwassen.pdf>.
- Ditzhuijzen J. van, van Nijnatten C., Graaf R. de, Have M. & Vollebergh, W. (2016). *Abortus en psychische gezondheid: Een longitudinale cohortstudie naar de psychische gezondheid van vrouwen die een abortus meemaken*. Utrecht: Universiteit Utrecht. Geraadpleegd op 22 april 2017 op <https://www.parlementairemonitor.nl/9353000/1/j9vvij5epmj1ey0/vk81de7vniww>.
- Deurzen, E. (2010). *Everyday mysteries: A Handbook of Existential Psychotherapy*. London and New York: Routledge
- Doka, K.J. (Ed). (2002). *Disenfranchised Grief: New Directions, Challenges and Strategies for Practice*. University of Michigan: Research Press.
- Doka, K.J. (Ed). (1989). *Disenfranchised Grief: Recognizing Hidden Sorrow*. Lexington, Massachusetts, Toronto: Lexington Books.

- Foster, D.G., Steinberg, J.R., Roberts, S.C.M., Neuhaus, J. & Biggs, M.A. (2015). A comparison of depression and anxiety symptom trajectories between women who had an abortion and women denied one. *Psychological Medicine*, 45(10), 2073–2082.
- Gillies, J., & Neimeyer, R. A. (2006). Loss, grief, and the search for significance: Toward a model of meaning reconstruction in bereavement. *Journal of Constructivist Psychology*, 19(1), 31-65.
- Goenee, M.S., Donker, G.A., Picavet, C., Wijzen, C. (2014). Beslissen over een ongewenste zwangerschap: wat is de rol van de huisarts? *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 158(A8243). Geraadpleegd op 12 juli 2019 op <http://www.ntvg.nl/artikelen/beslissen-over-een-ongewenste-zwangerschap>.
- Graaf, de H., van den Borne, M., Nikkelen, S., Twisk, D., Meijer, S. (2017). *Seks onder je 25e: Seksuele gezondheid van jongeren in Nederland anno 2017*. Uitgeverij Eburon.
- Grimes R.L. (2014). *The Craft of Ritual Studies*. Oxford: Oxford University Press.
- Grimes, R.L. (2000). *Deeply into the bone. Re-inventing rites of passage*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Grimes, R.L. (2010). *Ritual Criticism: Case Studies in its Practice, Essays on in its Theory*. Waterloo: Ritual Studies International.
- Halldén, B., Christensson, K. & Olsson, P. (april 2005). Meanings on being pregnant and having decided on abortion: Young Swedish Women's Experiences. *Health Care for Women International*, 26, 788-806.
- Halldén, B., Christensson, K. & Olsson, P. (juni 2009). Early abortion as narrated by young Swedish women. *Scandinavian Journal of Caring Sciences*, 23(2), 243-250.
- Heij, van der A., Maas, J. & Wijzen, C. (2015). *Online Module Abortusverwerking: Theoretische Onderbouwing*. Den Bosch: Fiom.
- Inspectie Gezondheidszorg & Jeugd (2019). *Jaarrapportage 2017 van de Wet Afbreking Zwangerschap*. Utrecht: Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- Janoff-Bulman, R. (1989). Assumptive worlds and the stress of traumatic events: Applications of the schema construct. *Social Cognition*, 7, 113–136.
- Janoff-Bulman, R. (1992). *Shattered Assumptions. Towards a New Psychology of Trauma*. New York: The Free Press.
- Kauffman, J. (1989) Intrapsychic dimensions of Disenfranchised Grief. In Doka, K.J., *Disenfranchised Grief: Recognizing Hidden Sorrow* (pp. 25-29). Lexington, Massachusetts, Toronto: Lexington Books.

- Kero, A. (2005). Abortion – A taboo right. Women’s complex experiences include both relief and pain. *Lakartidningen*, 102(48), 3677-3680.
- Kero, A., Högberg, U., Jacobsson, L. & Lalos, A. (2001). *Legal Abortion: A painful necessity*. *Soc Sci Med*, 53(11), 1481-1490.
- Kero, A., Wulff, M. & Lalos, A. (October 2009). Home abortion implies radical change for women. *The European Journal of Contraception and Reproductive Health Care*, 14(5), 324–333.
- Klass, D., Silverman, P.R., Nickman, S.L. (ed.) (1984). *Continuing Bonds: New Understandings of Grief*. Washington: Taylor & Francis.
- Kollar, N.R. (1989) Rituals and the disenfranchised griever. In Doka, K.J., *Disenfranchised Grief: Recognizing Hidden Sorrow*. (pp. 271-285). Lexington, Massachusetts, Toronto: Lexington Books.
- Lukken, G. (1999). *Rituelen in overvloed: Een kritische bezinning op de plaats en gestalte van het christelijk ritueel in onze cultuur*. Baarn: Gooi en Sticht.
- Magwaza, A. S. (1999). Assumptive world of traumatized South African adults. *Journal of Social Psychology*, 139, 622–630.
- Maso, I., & Smaling, A. (1998). *Kwalitatief onderzoek: praktijk en theorie*. Amsterdam: Boom.
- Matthews, L. T., & Marwit, S. J. (2004). Examining the assumptive worldviews of parents bereaved by accident, murder, and illness. *Omega: Journal of Death and Dying*, 48, 115–136.
- Neimeijer, R. A. (2009). Grief and bereavement counselling. In C, Bryant & D. Peck (Eds.), *Encyclopedia of Death and the Human Experience* (pp 542-545). Thousand Oaks: SAGE.
- Neimeyer, R.A., Baldwin, S.A. & Gillies, J.(2006) Continuing Bonds and Reconstructing Meaning: Mitigating Complications in Bereavement. *Death Studies* 30(8) 715-738.
- Park, C. L. (2010). Making sense of the meaning literature: An integrative review of meaning making and its effects on adjustment to stressful life events. *Psychological bulletin*, 136(2), 257-303
- Parkes, C.M. (1975). What becomes of redundant world models? A contribution to the study of adaptation to change. *British Journal of Medical Psychology*, 48(2),131-137.
- Patton, M.Q. (2002). *Qualitative Research and Evaluation Methods*. Thousand Oaks: SAGE.
- Pennebaker, J. W. (1997). *Opening up: The healing power of expressing emotions*. New York: Guilford Press.

- Pennebaker, J. W., Barger, S. D., & Tiebout, J. (1989). Disclosure of traumas and health among holocaust survivors. *Psychosomatic Medicine*, 51(5), 577– 589.
- Pennebaker, J. W., Colder, M., & Sharp, L. K. (1990). Accelerating the coping process. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58(3), 528– 537.
- Puy, de C. & Dovitch, D. (1997). *The Healing Choice: Your Guide to Emotional Recovery After an Abortion*. New York: Fireside Book.
- Raaijmakers, S., van der Vlies, I., & de Beer, T. (2016). *Houding van Nederlanders jegens abortus*. Amsterdam: TNS Nipo.
- Romanoff, B.D (1998). Rituals and the grieving process. *Death Studies* 22(8), 697-711.
- Schwartzberg, S. S., & Janoff-Bulman, R. (1991). Grief and the search for meaning: Exploring the assumptive worlds of bereaved college students. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 10, 270–288.
- Stalhandske, M. L. (2009). Necessary and impossible: On spiritual questions in relation to early induced abortion. *Postmodern Spirituality* 21. doi: ://doi.org/10.30674/scripta.67346.
- Stalhandske, M. L., Makenzius, M., Tydén, T. en Larsson, M. (2011 a). Experiences and Strategies in relation to induced abortion: An interview study with 24 Swedish women. Abortion [Electronic version]. *Archive for the Psychology of Religion* 33(3), 345-370.
- Stalhandske, M.L., Ekstrand, M. en Tydén T. (2011b). Women’s Existential Experiences within Swedish Abortion Care [Electronic Version]. *Journal of Psychosomatic Obstetrics & Gynecology* 32(1), 53-61.
- Stalhandske, M.L., Makenzius, M., Tydén, T. en Larsson M. (2012). Existential experiences and needs related to induced abortion in a group of Swedish Women: a quantitative investigation [Electronic version]. *Journal of Psychosomatic Obstetrics & Gynecology* 32(1), 53-61.
- Yalom (1980). *Existential Psychotherapy*. New York: Basic Books.

Websites

- TNS Nipo (2.03.2016). *Abortus Onderzoek*. Geraadpleegd op 12 juni 2019 op <https://sgp.nl/Actueel/Abortusonderzoek%20TNS-Nipo.wliJaarrapportage WAZ>
- Cbs. (10.03.2014). *Bijna 1 miljoen mensen onder behandeling van een alternatieve genezer*. Geraadpleegd op 10 juli 2018 op <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2014/11/bijna-1-miljoen-mensen-onder-behandeling-van-een-alternatieve-genezer>

- Fiom. Specialist bij ongewenste zwangerschap en afstammingsvragen. *Richtlijnen en methodieken: Landelijke samenwerkingsafspraken ongewenste zwangerschap*. Geraadpleegd op 1 mei 2019 op <https://fiom.nl/kenniscollectie/ongewenste-zwangerschap/richtlijnen-en-methodieken>
- Fiom. Specialist bij ongewenste zwangerschap en afstammingsvragen. *Wet- en regelgeving*. Geraadpleegd op 1 mei 2019 op <https://fiom.nl/kenniscollectie/abortus/wet-en-regelgeving>
- Fiom. Specialist bij ongewenste zwangerschap en afstammingsvragen. *Vrouwen kiezen niet zomaar voor abortus*. Geraadpleegd op 15 november 2018 op <https://fiom.nl/over-fiom/nieuws/fiom-vrouwen-kiezen-niet-zomaar-abortus>
- Fiom. Specialist bij ongewenste zwangerschap en afstammingsvragen. *Taboe op abortus groeit*. Geraadpleegd op 23 april 2019 op: <https://fiom.nl/over-fiom/nieuws/taboe-praten-over-abortus-groeit>
- Freek Schavesande (5/04/2019). *Abortus: De strijd tussen het kind en de 'vrucht' laait weer op*. Geraadpleegd op 12 mei 2019 op <https://www.nrc.nl/nieuws/2019/04/05/abortus-de-strijd-tussen-het-kind-en-de-vrucht-laait-op-a3955856>
- Huib de Leeuw (29/03/2019). *Bufferzones bij klinieken moeten demonstranten op afstand houden*. Geraadpleegd op 12 mei 2019 op <https://www.nrc.nl/nieuws/2019/03/29/bufferzones-bij-abortusklinieken-moeten-activisten-op-afstand-houden-a3955080>.
- Stichting Rutgers. *Feiten en cijfers. Kennisdossiers. Zwangerschap en abortus*. Geraadpleegd op 27 november 2018 op <http://www.rutgers.nl/feiten-en-cijfers/kennisdossiers/zwangerschap-en-abortus/tienerzwangerschappen>

Afbeeldingen

- Afbeelding Engel. *Learning Years*. Gevonden op 21 juni 2019 op <https://proxy.duckduckgo.com/iu/?u=http%3A%2F%2Fwww.learning-years.com%2Fcoloring-pages%2Fholidays%2Fchristmas%2FHome%2Fxmas-pics%2FChristmas-Season-019.gif&f=1>
- Afbeelding Schrijven. *Expressive Therapeutic Writing*. Gevonden op 21 juni 2019 op <http://therapeutic-writing.co.uk/wp-content/uploads/2017/12/letter-writing.jpg>

Afbeelding Tattoo. *Pinterest. Punt Komma Tattoo*. Gevonden op 21 juni 2019 op

<https://i.pinimg.com/736x/12/99/23/12992335124510cd56854e286b44ff4f--body-art-tattoos-forearm-tattoos.jpg>

Afbeelding Bewaardoos. *Herinneringsdoos*. Gevonden op 21 juni 2019 op

https://proxy.duckduckgo.com/iu/?u=https%3A%2F%2Fwww.uitvaartwinkel.nl%2Fmedia%2Fcatalog%2Fproduct%2Fcache%2F1%2Fsmall_image%2F170x%2F9df78eab33525d08d6e5fb8d27136e95%2F1%2F5%2F1501_urn-box_-tekst_is_optie-.jpg&f=1

BIJLAGE

A. Tabel met rituele vormen

Categorie Rituele Vorm	Gevonden Rituele vorm	Rituele element: Actoren	Rituele element: Handelingen	Rituele element: Plaatsen	Rituele element: Tijden	Rituele element: Objecten	Rituele element: Talen	Rituele element: Groepen	Aantal elementen
Naamgeving	Naam geven alleen	x					x		2
Naamgeving	Naam geven samen	x					x		2
Symbolen	Symb plek	x		x					2
Symbolen	Symbool/sym object	x				x			2
Symbolen	Symb taal	x			x		x		3
Symbolen	Aandacht v symb data	x			x		x		3
Kunstzinnig Uiten	Gedicht	x	x				x		3
Kunstzinnig Uiten	Collage (samen)	x	x			x			3
Kunstzinnig Uiten	Tekening	x	x			x			3
Kunstzinnig Uiten	Video	x	x			x			3
Contact maken met een voorstelling v kindje	Voorstelling maken	x				x			2

Categorie Rituele Vorm	Gevonden Rituele vorm	Rituele element: Actoren	Rituele element: Handelingen	Rituele element: Plaatsen	Rituele element: Tijden	Rituele element: Objecten	Rituele element: Talen	Rituele element: Groepen	Aantal elementen
Contact maken met een voorstelling v kindje	Samen contact maken op symb dag	x	x		x		x		4
Sieraad	Sieraad cadeau krijgen	x				x			2
Sieraad	Sieraad kiezen	x	x			x			3
Sieraad	Sieraad cadeau krijgen op speciale dag	x			x	x			3
Sieraad	Alleen kiezen	x	x			x			3
Sieraad	Sieraad dragen	x	x			x			3
Sieraad	Sieraad cadeau krijgen op symb dag en vervolgens dragen	x	x		x	x			4
Bewaren	Bewaren echo	x	x			x			3
Bewaren	Bewaren andere objecten	x	x			x			3
Bewaren	Bewaren in bewaardoos	x	x	x		x			4
Zorgen voor een dier	Zorgen voor een dier	x	x			x			3

Categorie Rituele Vorm	Gevonden Rituele vorm	Rituele element: Actoren	Rituele element: Handelingen	Rituele element: Plaatsen	Rituele element: Tijden	Rituele element: Objecten	Rituele element: Talen	Rituele element: Groepen	Aantal elementen
Zorgen voor een dier	Adoptie van dier met kraamrituelen	x	x		x	x	x	x	6
Begraven/verbanden	Alleen brief verbranden	x	x			x	x		4
Begraven/verbanden	Vrucht samen begraven op speciale plek	x	x	x		x			4
Tatoeage	Tatoeage nemen	x	x		x	x			4
Tatoeage	Samen tatoeage nemen	x	x		x	x			4
Publiceren	Ervaringsbericht publiceren	x	x	x			x		4
Publiceren	Blog of gedicht publiceren	x	x	x			x		4
Viering/Eerbetoon	Samen kaarsjes branden	x	x			x			3
Viering/Eerbetoon	Samen wensballon oplaten	x	x		x	x			4

Categorie Rituele Vorm	Gevonden Rituele vorm	Rituele element: Actoren	Rituele element: Handelingen	Rituele element: Plaatsen	Rituele element: Tijden	Rituele element: Objecten	Rituele element: Talen	Rituele element: Groepen	Aantal elementen
Viering/Eerbetoon	Vieren (met eten en moeder op symb. dag)	x	x		x	x			4
Viering/Eerbetoon	Kaarsjes branden in kerk	x	x	x		x			4
Viering/Eerbetoon	Met eten en vriendinnen op symb. dag met brief	x	x		x	x	x		5
Viering/Eerbetoon	Met meditatie, muziek en bloemen op speciale plek	x	x	x	x	x	x		6
Aanraken/aandacht v lichaam	Buik voelen	x	x	x					3
Aanraken/aandacht v lichaam	Zwangerschapsmassage	x	x	x			x	x	5
Aanraken/aandacht v lichaam	<i>Womb Healing</i>	x	x	x	x	x	x	x	7

B. Topiclijst

Algemeen

- Inleiding: Merci, UvH, masterscriptie, Fiom, opname, vertrouwelijkheid, Heb je nog een vraag? Eventueel eigen ervaring benoemen
- Ervaring met hulpverlening (Fiom, andere hulpverlening)
- Achtergrondgegevens (leeftijd, nationaliteit, gezinssituatie, opleiding, dagbesteding)
- Levensbeschouwing, spiritualiteit, geloof

Zwangerschap, abortus en existentiële thema's

- Hoe lang geleden?
- Hoe lang zwanger toen?
- Al eerder abortus gehad?
- Levensomstandigheden toen (gezinssituatie, opleiding/werk)
- Ervaring van zwangerschap (lichamelijkheid en verbeelding)
- Perceptie van foetus (vrucht, kindje, zieltje)
- Overwegingen bij besluitvorming
- Redenen voor abortus (eigen besluit? verschil van mening met partner? gevoel of ratio overheersend? kinderwens)
- Ervaring van abortusingreep

Tijd na de abortus en existentiële thema's

- Gevoelens en gedachten (bv. schuldgevoelens, spijt, opluchting, schaamte, leegte, boosheid)
- Relatie(s) met partner, ouders, andere kinderen, familie, vrienden
- Zelfbeeld (ook: eigenwaarde) & wereldbeeld (bv. absurditeit, zinloosheid, controle)
- Verlies / rauw (ben je iets kwijt geraakt/verloren?)
- Lichamelijkeid / Seksualiteit/vruchtbaarheid
- Toekomst (Hoe zie je je toekomst nadat je dit hebt meegemaakt?)
- Morele vragen (Mocht het van jezelf? Van je omgeving? Eerdere visie op abortus)
- Schuldgevoelens
- Schaamte / taboe/eenzaamheid
- Persoonlijke groei / ontwikkeling

Betekenisgeving en ritueel

- Behoeftes aan symbolische handeling / ritueel (eventueel voorbeeld)
- Ervaringen omtrent rituelen (eventueel voorbeeld)
- Ideeën omtrent ritueel

- Vormgeving van eventuele rituelen
- Ervaring van eventuele rituelen (Hoe was het?)
- Intentie / effect ritueel (Wat deed het ritueel?)
- Vergelijk gebruikelijke coping bij ingrijpende gebeurtenissen

Relatie tussen existentiële thema's en ritueel

- Relatie vormgeving & genoemde existentiële vragen
- Relatie intentie / effect & genoemde existentiële vragen

C. Codeschema

CATEGORIE	Code	Inductief/ deductief	Beschrijving	Frequentie
Persoonlijke dimensie	Kinderwens	Inductief	Aspecten van de impact van de abortuservaring op de ervaring van de kindwens	116
	Intieme relaties	Deductief & inductief	Aspecten van de impact van de abortuservaring op intieme relaties	106
	Identiteit	Deductief	Aspecten van de impact van de abortuservaring op de identiteit van de respondent, door zichzelf en dierbaren	50
Levens- beschouwelijke dimensie	Relatie met potentieel kind	Inductief	Aspecten van de relatie met de foetus en het imaginaire kind zoals beelden, dromen en 'wat als' gedachten	97
	Levensoriëntatie	Deductief & Inductief	Aspecten van de impact van de abortus op levensbeschouwing en toekomst oriëntatie	68
	Verantwoordelijk- heidsbesef & Schuldgevoel	Deductief & Inductief	Ervaringen van verantwoordelijkheid of schuldgevoel t.o.v. de vrucht/potentieel kind of andere personen, zelfverwijt of preoccupatie met mogelijke straf	54 & 27
	Spijt/spijtige gevoelens	Deductief & inductief	Ervaringen van vormen van spijt	30
Sociale dimensie	Sociale acceptatie	Inductief	Uitspraken over (mogelijke) oordelen van anderen uit sociale omgeving of de publieke opinie, zoektocht naar omgaan hiermee	67
	Schaamte	Deductief & inductief	Ervaringen van schaamte t.o.v. keuze tot abortus of rouwgevoelens	52

CATEGORIE	Code	Inductief/ deductief	Beschrijving	Frequentie
	Selectieve communicatie	Inductief	Praktijken van communicatie in relatie tot de abortus	25
	Eenzaamheid	Inductief	Ervaringen en gevoelens van eenzaamheid	32
Fysieke dimensie	Lichaamsbewustzijn	Inductief	Impact van de abortus op lichaam en lichaamsbewustzijn	39
	Intimiteit & seks	Inductief	Aspecten van de impact van de abortus op intimiteit en seksualiteit	24
Uitkomsten van betekenisgeving	Zelfvertrouwen & zelfzorg	Inductief	Beschrijvingen van toename aan zelfvertrouwen en betere zelfzorgpraktijken	37
	Acceptatie & waardering	Inductief	Ervaringen van groeiende acceptatie van de abortuservaring, waardering van wat was en is	25
	Mildheid & willen helpen	Inductief	Houding van mildheid naar anderen & verlangen en handelingen m.b.t. het adviseren, ondersteunen en helpen van anderen	24
	Hechtere relaties	inductief	Beschrijvingen van hechter geworden relaties naar aanleiding van de abortus	21
	Bespreekbaar maken	Inductief	Uitspraken m.b.t. de intentie en manieren om de abortuservaring bespreekbaar te maken op persoonlijk en maatschappelijk niveau	21
Rituele vormen	Publiceren	Inductief	Publicatie of beschrijving van publicatie van ervaringen	46
	Bewaren	Inductief	Beschrijving van het bewaren van aan de zwangerschap/abortus gerelateerde voorwerpen	32

CATEGORIE	Code	Inductief/ deductief	Beschrijving	Frequentie
	Aandacht v symb. data	Inductief	Beschrijving van gevoelens t.o.v. symbolische data, bv. dag van uitgerekend zijn	15
	Naamgeving	Inductief	Geven van een naam aan potentieel kind of overwegingen hierover	14
	Kunstzinnig uiten	Inductief	Voorbeelden of beschrijvingen van kunstzinnige uitingen m.b.t. de abortus	12
	Andere symbolen	Inductief	Voorbeelden of beschrijvingen van andere symbolen gerelateerd aan de abortus	12
	Eerbetoon/viering	Inductief	Beschrijving van handelingen met de intentie het potentiële kind of de ervaring van zwangerschap/abortus te eren of vieren	9
	Tatoeage	Inductief	Beschrijving van de betekenis van een tatoeage gerelateerd aan potentieel kind/zwangerschap/abortus	7
	Aanraken/aandacht v lichaam	Inductief	Beschrijvingen van betekenisvolle aanraking of aandacht voor het lichaam gerelateerd aan zwangerschap/abortus	7
	Begraven of verbranden	Inductief	Beschrijvingen van het begraven van de vrucht of symbolisch begraven/verbranden van aan de abortus gerelateerde voorwerpen	5
	Sieraad	Inductief	Beschrijving van het kiezen, krijgen of dragen van een sieraad met aan de abortus gerelateerde betekenis	5
	Zorgen voor een dier	Inductief	Beschrijving van het zorgen voor een dier met de intentie de abortus een plek te geven	2
Rituele functies	Bespreekbaar maken	Inductief	Voorbeelden van of beschrijving van het op een symbolische manier bespreekbaar maken van de abortus	53

CATEGORIE	Code	Inductief/ deductief	Beschrijving	Frequentie
	Gevoelens uiten en verwerken	Inductief	Voorbeelden van of beschrijvingen van het uiten van gevoelens of verwerken van de abortus door middel van rituele vormen	31
	Verbinding koesteren	Inductief	Voorbeeld van of beschrijving van het koesteren van verbinding met het potentiële kind door middel van rituele vormen	28
	Ervaring transformeren	Inductief	Voorbeeld van of beschrijving van de intentie de ervaring te transformeren door middel van rituele vormen	24
	Afsluiting of afscheid	Inductief	Voorbeeld van of beschrijving van de intentie de ervaring af te sluiten of afscheid te nemen van het potentiële kind door middel van rituele vormen	18
	Wederzijdse steun	Inductief	Voorbeeld van of beschrijving van betuigingen van steun en advies voor andere vrouwen	17
	Om vergeving vragen	Inductief	Voorbeeld van of beschrijving van het vragen om vergeving bij het potentiële kind of een hogere macht	11
	Eren	Inductief	Beschrijving van de intentie het potentiële kind of de ervaring te eren door middel van rituele vormen	11
	Aandacht voor het fysieke	Inductief	Voorbeeld van of beschrijving van aandacht voor de lichamelijke beleving van de ervaring door middel van rituele vormen	10
Zoeken & kritiek ritualiseren	Zoeken & kritiek	Inductief	Uitspraken over het zoeken naar geschikte rituelen en over twijfels en kritiek m.b.t. de betekenis, vormgeving en functie van rituelen bij de abortuservaring	39

D. Uitnodigingsbrief Fiom

Kiki Biel
Masterstudent Universiteit voor Humanistiek
Contact: kiki.biel@student.uvh.nl

's-Hertogenbosch, 11 juli 2017

Betreft : **Uitnodiging onderzoek abortusverwerking**

Geachte mevrouw,

Via deze brief wil ik u uitnodigen om deel te nemen aan mijn afstudeeronderzoek. Ik zou graag met u in gesprek willen gaan over uw ervaringen ten aanzien van de abortus, zodat mensen beter kunnen leren begrijpen hoe het is om voor een abortus te (moeten) kiezen en betrokkenen beter begeleid en geholpen kunnen worden.

Mijn naam is Kiki Biel en ik ben op dit moment bezig met mijn afstudeeronderzoek aan de Universiteit voor Humanistiek. Ik ga me in de toekomst richten op het begeleiden van mensen omtrent belangrijke levensvragen, zoals ik al gedaan heb tijdens mijn stages in de psychiatrie en in de gevangenis. Hieronder wil ik u graag voorlichten over het thema van mijn afstudeeronderzoek en wat uw eventuele deelname voor u zou inhouden.

Aard en doel van het onderzoek

Er is in Nederland nauwelijks onderzoek gedaan naar hoe het voor vrouwen is om voor een abortus te (moeten) kiezen. In het onderzoek ga ik kijken naar de vragen die bij vrouwen opkomen ten aanzien van de abortus. Vragen kunnen bijvoorbeeld gaan over betekenisgeving, zoals 'Hoe geef ik de abortus een plek in mijn leven?' of relaties, bijvoorbeeld 'Hoe heeft de abortus mijn relaties met andere mensen beïnvloed?'. Verder gaat het onderzoek over hoe u met deze vragen bent om gegaan door bijvoorbeeld een (symbolische) handeling uit te voeren. Het onderzoek gaat over de ervaring van abortus vanuit een niet-oordelend perspectief. Er wordt nadrukkelijk geen standpunt voor of tegen abortus ingenomen.

Wat houdt deelname aan dit onderzoek in?

Als u aan het onderzoek meewerkt zou dat betekenen dat u met mij een gesprek voert van een uur tot anderhalf uur. We zouden in dat gesprek kijken naar uw gevoelens en gedachten over de zwangerschap, besluitvorming, de periode na de abortus en hoe u hiermee bent omgegaan.

Het interview zal plaats vinden in de omgeving waar u zich het meest prettig bij voelt. Dat kan bij u thuis zijn of misschien juist in een neutrale omgeving.

De vragen die tijdens het interview gesteld worden kunnen door u als emotioneel belastend worden ervaren. Weet dat u op elk gewenst moment kunt aangeven dat u een vraag niet wilt beantwoorden of dat u met het interview wilt stoppen.

Klachten en nazorg

Indien u klachten heeft over het onderzoek die u niet met mij kunt bespreken of waar u met mij niet uitkomt, kunt u contact opnemen met Anouk van der Heij, senior specialist beleid bij Fiom, via: avdheij@fiom.nl. Voor eventuele nazorg kunt u altijd opnieuw contact opnemen met uw hulpverlener bij Fiom, via uw persoonlijke account.

Vertrouwelijkheid en veiligheid

Ik zal vertrouwelijk met uw gegevens omgaan. Het gesprek met u wordt opgenomen. Dit is nodig voor het onderzoek. Na afronden van het onderzoek zullen deze opnames permanent worden verwijderd. De aantekeningen en verslagen die naar aanleiding van de interviews gemaakt zijn zullen geanonimiseerd worden. Dat wil zeggen dat ik uw naam zal verwijderen zodat verder niemand iets over u te weten kan komen. De geanonimiseerde aantekeningen en verslagen zullen veilig worden bewaard en niet aan derden worden verstrekt. Als er informatie van u in het onderzoeksrapport wordt verwerkt, zal deze onherleidbaar en onherkenbaar gepresenteerd worden. Het onderzoeksrapport zal op de site van de Universiteit voor Humanistiek en de site van Fiom gepubliceerd worden. Later zal er eventueel een wetenschappelijk artikel van gemaakt worden dat in een vakblad gepubliceerd kan worden.

Ondertekening toestemmingsverklaringsformulier (informed consent)

Als u besluit aan dit onderzoek mee te werken, dan wil ik u vragen om het bijgevoegde toestemmingsverklaringsformulier te ondertekenen. Dit kunt u doen tijdens het gesprek dat we hebben. Voor de volledigheid heb ik het toegevoegd als bijlage. Ook ik zal dit formulier ondertekenen. Met uw handtekening bevestigt u het voornemen om aan het onderzoek mee te werken. Ook na ondertekening kunt u besluiten om te stoppen met uw deelname.

Als u bereid bent mee te werken aan dit onderzoek, ontvang ik graag uw reactie vóór 1 augustus, op kiki.biel@student.uvh.nl. Mocht u vragen hebben of meer informatie wensen, dan kunt u altijd contact met mij opnemen. Ik wil u bedanken voor het lezen van deze brief.

Met hartelijke groeten,

Kiki Biel
Masterstudent Humanistiek
Tel.: 06-567362368
Email: kiki.biel@student.uvh.nl

E. Uitnodigingsbrief *Womb Healing*

Beste vrouwen,

Mijn naam is Kiki Biel en ik ben op dit moment bezig met mijn afstudeeronderzoek aan de Universiteit voor Humanistiek.

Hiervoor zou ik graag een gesprek voeren met enkele vrouwen die in het verleden een abortus mee hebben gemaakt en deze ervaring mee naar het *Womb Healing* ritueel hebben genomen.

Het onderzoek

Mijn onderzoek gaat over abortus, existentiële vragen en rituelen. Existentiële vragen zijn vragen die ons bezig houden omtrent onze identiteit, relaties en betekenisgeving. Ik wil ernaar kijken welke vragen het afbreken van de zwangerschap bij vrouwen naar boven heeft gebracht en hoe deze in een symbolische handeling of ritueel betekenis kunnen krijgen.

Het thema raakt mij. Ik heb een aantal jaren geleden zelf een abortus gehad en het heeft veel bij me los gemaakt. Ik wil met mijn onderzoek ertoe bijdragen dat mensen beter leren begrijpen hoe het is om voor een abortus te (moeten) kiezen.

Ook wil ik uitzoeken op welke manier symbolische handelingen en rituelen een rol kunnen spelen in de integratie van de ervaring.

Deelname en vertrouwelijkheid

Het gesprek vindt plaats in de omgeving waar jij je het meest prettig bij voelt. Je verhaal zal anoniem en onherleidbaar in het onderzoek opgenomen worden. Het gesprek duurt een uur tot anderhalf uur en gaat over je gevoelens en gedachten over de zwangerschap, besluitvorming, de periode na de abortus en hoe je het *womb healing* ritueel hebt ervaren.

Het zou me een eer zijn om je over deze ervaringen te mogen spreken. Voor de aanmelding of voor meer informatie kun je contact opnemen met mij via 06-57 36 23 68 of kiki.biel@student.uvh.nl.

Hartelijke groet,

Kiki

F. Flyer gespreksgroep

Gespreksgroep

levensvragen na

abortus

Een abortus kan zoveel vragen oproepen:
Heeft deze ervaring mij veranderd?
Wat gebeurde er met mijn lichaam?
Met wie kan ik er over praten?
Hoe ga ik nu verder?

Is je abortus al lang geleden,
of ligt het nog maar net achter je?
Wat je er ook van denkt,
bij voelt en van vindt:
je bent van harte welkom.

Samen met andere vrouwen onderzoeken wij wat de abortus met ons doet. Iedere ervaring krijgt de ruimte. We laten oordelen van anderen voor wat ze zijn en geven een stem aan onze eigen beleving. In een groep van vijf tot tien vrouwen staan we iedere bijeenkomst bij een andere vraag stil.

† Pakhuis
Bankastraat 116
Loopafstand van Utrecht CS

acht keer om de week op
woensdagavond
20.00-21.30 uur
vrijblijvende informatieavond
9 januari
€ 95,-

Rebekka Roozendaal, humanistisch geestelijk begeleider en docent Social Work
Door mijn abortus ging ik nadenken over wat ik wilde in mijn leven. Zoveel mensen krijgen hiermee te maken. Ik wil er niet meer over fluisteren, ik wil er met elkaar over praten.

Kiki Biel, humanistisch geestelijk begeleider
Ik ondersteun vrouwen die hun abortus een plek willen geven. Samen met jou en andere vrouwen zoek ik naar een stem voor jou ervaring.

HUMANISTISCH
VERBOND

gespreksgroep@humanistischverbond.nl
www.lifestream.nl/gespreksgroep-abortus